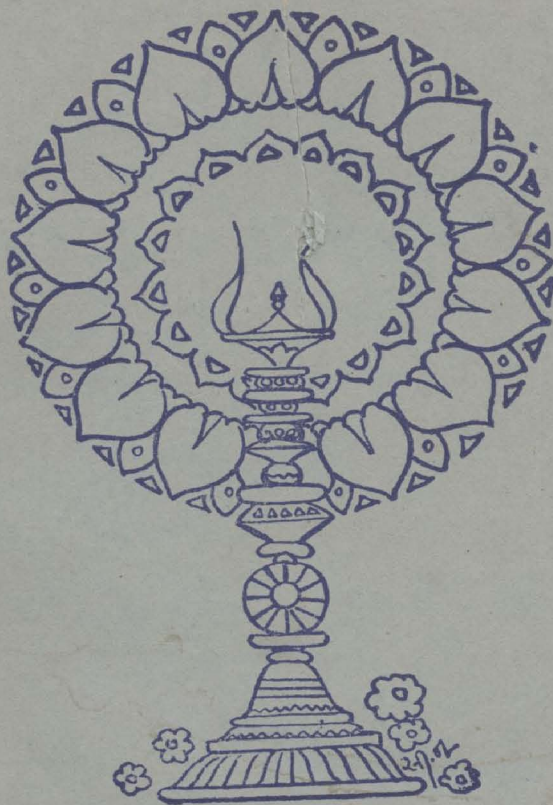

જૈનધર્મ

: લેખક :

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા પુ. ૫૧ નું પુનર્મુદ્રણ

જૈનધર્મ

: લેખક :

મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી

પ્રકાશક :

શ્રી વિદ્યાવિજયજી સ્મારક ગ્રંથમાળા
સાહિબા

પ્રકાશક :

શ્રી વિદ્યાવિજયજી સ્મારક ગ્રંથમાળાની
વતી
શ્રી જગજીવનદાસ કસ્તૂરચંદ શાહ
સાઠંબા (સાબરકાંઠા) વાયા-ધનસૂરા

વીર સં. ૨૫૧૦

ધર્મ સં. ૬૧

વિ. સં. ૨૦૪૦

ઈ. સ. ૧૯૮૩

હિન્દી, પ્રથમાવૃત્તિ ૧૦૦૦

દ્વિતીયાવૃત્તિ ૨૦૦૦

સિંધી, પ્રથમાવૃત્તિ ૧૦૦૦

ગુજરાતી, પ્રથમાવૃત્તિ ૨૦૦૦

દ્વિતીયાવૃત્તિ ૧૦૦૦

તૃતીયાવૃત્તિ ૧૦૦૦

કિંમત : ૩ રૂપયા

મુદ્રક :

શ્રી જશવંતલાલ ગિરધરલાલ શાહ

શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટરી,

તંબોળીનો ખાંચો,

અમદાવાદ-૧

જન્મકથા

સિંધમાં ગયા પછી, જેમ જેમ સિંધી ભાઈઓ, બહેનોનો પરિચય થતો ગયો, તેમ તેમ મને માલૂમ પડ્યું કે યદ્યપિ આ લોકોમાં માંસ અને દારૂનો પ્રચાર ઘણો છે, છતાં સિંધની આ હિંદુ જાતિમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સરલતાનો ગુણ પ્રશંસનીય છે. એ ઉપરાન્ત જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પણ છે. આવી પ્રજા આગળ શુદ્ધ અને નિષ્પક્ષ એવાં સાચાં તર્કો રજૂ કરવામાં આવે, તે આ પ્રજા એનો આદર કરે અને ધીરે ધીરે આ જાતિમાં જે કુરિવાજો છે, તેને દૂર કરે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખી વ્યાખ્યાનો દ્વારા ઉપદેશ પ્રચાર કરવાની સાથે સિંધી ભાષામાં થોડાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો બહાર પાડવાની યોજના કરી. સિંધીમાં અનુવાદ કરી આપવાનું કામ, હૈદરાબાદવાળાં બહેન પાર્વતી સી. એડવાની બી. એ. એ લીધું. પરિણામે ‘સન્ધ્યો સાધુ’, ‘સન્ધ્યો રાહબર’, ‘અહિંસા’ અને ‘ફલન મૂઠ’ આ ચાર પુસ્તકો સિંધીમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં. તે પછી જૈન-ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોથી લોકોને જાણીતા કરવા માટે

એક પુસ્તકની આવશ્યકતા મને માલૂમ પડી. આ આવશ્યકતાની પૂર્તિને માટે ‘જૈનધર્મ’ એ નામનું એક પુસ્તક હિંદીમાં લખ્યું. આ છે આ પુસ્તકની જન્મકથા.

આ પુસ્તકની હિંદી ભાષાની પહેલી આવૃત્તિ બહુ જ જલદી ખતમ થઈ જતાં, તેની બીજી આવૃત્તિ રૂપે ૨૦૦૦ નકલો છપાઈ અને સિંધીમાં ૧૦૦૦ નકલો છપાઈ, જેનું નામ ‘નઈ જયોતિ’ રાખવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાતી જનતાનાં લાભ માટે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ બહાર પડ્યો. અંગ્રેજી અનુવાદ પણ થઈ રહ્યો છે.

ભારતીય ધર્મેમાં ‘જૈનધર્મ’નું સ્થાન ઘણું જિંચું છે. એની પ્રાચીનતા અને પવિત્રતામાં કોઈ પણ વિદ્વાનને શંકા નથી રહી. જ્યાં સુધી જૈનધર્મનું મૂળ સાહિત્ય સંસારની સામે નહોતું આવ્યું, ત્યાં સુધી લોકો જૈનધર્મ માટે કંઈ ને કંઈ કહેતા હતા. કોઈ એને બ્રાહ્મણધર્મની અન્તર્ગત બતાવતું, તો કોઈ જ નાસ્તિક દર્શનોમાંનું એક દર્શન દર્શાવતું, કોઈ ‘બૌદ્ધ’ અને ‘જૈન’ને એક સમજતું, તો કોઈ ભગવાન મહાવીરનો ચલાવેલો ધર્મ બતાવતું અને કોઈ પાર્શ્વનાથથી એની ઉત્પત્તિ બતાવતું. આમ અનેક કલ્પનાઓ લોકો કર્યા કરતા. પરંતુ જ્યારથી જૈનધર્મનું અદ્ભુત સાહિત્ય જગતની સામે ઉપસ્થિત થયું અને ઐતિહાસિક શોધખોળ કરનારાઓને આની અતિ પ્રાચીનતાનાં પ્રમાણો મળ્યાં, ત્યારથી સૌને એ સ્વીકારવું પડ્યું કે ખરેખરી

રીતે જૈનધર્મ અતિ પ્રાચીન, પવિત્ર, સ્વતંત્ર અને આસ્તિક ધર્મ છે.

જૈનોએ માનેલા ચોવીસ તીર્થંકરોમાંથી કેટલાયે તીર્થંકરોનાં નામો વેદમાં પણ આવે છે, એથી સ્પષ્ટ છે કે જૈનધર્મ વેદકાળથી પણ પ્રાચીન છે. મહાભારતમાં ઋષભાવતારનું વર્ણન જ્યારે જોવાયું, ત્યારે લોકોને સ્વીકારવું પડ્યું કે જૈનોના ૨૪ તીર્થંકર પૈકી પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ હતા, જેમને લાખો-કરોડો વર્ષ થઈ ચૂક્યાં છે. આજ સુધીમાં જેટલા પ્રાચીન શીલાલેખો તથા અન્યાન્ય સામગ્રીઓ મળી છે, તે ઉપરથી પણ વિદ્વાનોને એ માન્ય રાખવું પડ્યું છે કે જૈનધર્મ અતિ પ્રાચીન ધર્મ છે.

જૈનધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તો પ્રકાશમાં આવવાથી જ્યારે જગતને એ જણાયું કે બૌદ્ધોના સિદ્ધાન્તમાં અને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તમાં ઘણું અન્તર છે; ત્યારે એ માનવું પડ્યું કે જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ ન એક છે અને ન જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની શાખા છે.

આવી રીતે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં ઈશ્વર, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિની માન્યતાઓ જોવાથી માલૂમ પડ્યું કે જૈનધર્મ નાસ્તિક દર્શન નથી.

અન્તમાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતા અને પવિત્રતાના સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ વિચારો બદલવા પડ્યા છે.

જર્મનીના જગવિખ્યાત ડૉ. હર્મન જેકોબીએ લખ્યું છે :—

“In conclusion let me assert my conviction that Jainism is an original system, quite distinct and independent from all others, and that, therefore it is of great importance for the study of Philosophical thought and religious life in ancient India.” (Read in the congress of the History of Religions.)

અર્થાત—અન્તમાં મને મારો નિશ્ચય જાહેર કરવા હો કે, ‘જૈનધર્મ’ એ મૂળ ધર્મ છે, બધા દર્શનોથી સર્વથા ભિન્ન છે, અને સ્વતંત્ર છે, પ્રાચીન ભારત-વર્ષનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવનના અભ્યાસને માટે તે ઘણું મહત્વનો છે.’

લોકમાન્ય સ્વ. તિલક મહાશયે સન ૧૯૦૪ના ડિસેમ્બરના ‘કેશરી’ પત્રમાં લખ્યું છે કે :—

“અંથો તથા સામાજિક વ્યાખ્યાનો દ્વારા માલૂમ પડે છે કે જૈનધર્મ અનાદિ છે. એ વાત નિર્વિવાદ તથા મતભેદરહિત છે. આ વિષયમાં ઇતિહાસનાં પ્રબળ પ્રમાણો છે. અને નિદાન ઈ. સ.થી ૫૨૬ વર્ષ પહેલાંનો જૈનધર્મ સિદ્ધ જ છે. મહાવીરસ્વામી જૈનધર્મને પુનઃ પ્રકાશમાં લાવ્યા,

આ વાતને આજ ૨૪૦૦ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યાં છે. બૌદ્ધધર્મની સ્થાપનાની પહેલાં, જૈનધર્મ ફેલાઈ રહ્યો હતો, એ વાત બિલકુલ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. ચોવીસ તીર્થંકરોમાં મહાવીરસ્વામી અન્તિમ તીર્થંકર હતા. એથી પણ જૈનધર્મની પ્રાચીનતા માલુમ પડે છે. બૌદ્ધધર્મ પાછળથી ઉત્પન્ન થયો, એ વાત નક્કી છે.

આવી રીતે ઈટાલિયન વિદ્વાન ડૉ. ટેસીટોરીએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે :—

“ જૈનધર્મ જાંચી પંક્તિનો છે. એનાં મુખ્ય તરવો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધાર ઉપર રચાયેલાં છે, એવું મારું અનુમાન જ નહિ, પૂર્ણ અનુભવ છે. જેમ જેમ પદાર્થ-વિજ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ કરે છે.”

કહેવાનું તાત્પર્ય કે જૈનધર્મ પ્રાચીન, પવિત્ર અને આસ્તિક છે, એમાં હવે વિદ્વાનોમાં એ મત નથી રહ્યો.

તે છતાં પણ, જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોથી ઘણા ઓછા લોકો પરિચિત છે, ત્યાં સુધી કે ખુદ જૈનધર્મને માનવા-વાળા જૈનોમાં પણ, એના મૂળ તરવોનું જ્ઞાન બહુ જ ઓછું છે. એનું એ જ કારણ છે કે સર્વસાધારણને ઉપયોગી થઈ શકે એવા પ્રકારનું સાહિત્યસર્જન બિલકુલ નહિ જેવું જ થયું છે. બાળકો અને યુવકોને પણ જૈનધર્મનું મૂળ જ્ઞાન થાય, એવા પ્રકારનાં પુસ્તકોનો અભાવ છે અને

ખીજી તરફથી અજૈન વિદ્વાનો અને સર્વસાધારણ લોકો પણ વગર મહેનતે જૈન સિદ્ધાન્તો સમજી શકે, એવાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખેલાં પુસ્તકોનો અભાવ છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે ઉપરના ઉદ્દેશો ધ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

આના પ્રારંભમાં સામાન્ય વિષયો લીધા છે અને ધીરે ધીરે અન્તમાં સ્યાદાદ, નય, સપ્તભંગી અને ગુણસ્થાન જેવા કંઈક કંઈક વિષયો લીધા છે.

જૈન સિદ્ધાન્તોનો ખજનો એટલો બધો વિશાળ છે કે, તેના ઉપર ઘણું જ લખી શકાય તેમ છે. પરન્તુ જૈનો અને અજૈનો, કે જેઓ જૈનધર્મથી સાવ અજાત હોય તેવાઓને, તેમ જ જૈનસમાજની ધાર્મિક અને સામાજિક શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને જૈન-ધર્મનું આવશ્યક જ્ઞાન આપવાના ધરાદાયી આ પુસ્તક લખાયેલું હોઈ, પ્રારંભમાં સામાન્ય વિષયો લઈ, પાછળના વિભાગમાં તાત્વિક વિષયો લેવામાં આવ્યા છે, અને તે બની શકે તેટલા અંશે સરળતાપૂર્વક આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતીની આ ખીજી આવૃત્તિમાં યથાશક્ય ફેરફાર અને કેટલાક વિષયોનો ઉમેરો પણ કરવામાં આવ્યો છે.

જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે, જે ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું હતું, તે ઉદ્દેશમાં ઘણુંખરે અંશે સફળતા મળી છે.

આ પુસ્તકની હિંદી, ઉર્દૂ અને સિંધી ભાષાની આવૃત્તિઓનો જૈનેતરોમાં ખૂબ પ્રચાર થયો છે. તે ઉપરાન્ત પંજાબ, ગુજરાત, દક્ષિણ, મુંબઈ અને મારવાડની જૈન-સંસ્થાઓ અને શાળાઓમાં આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ થયું છે, એટલે આ પુસ્તકનો લાભ હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ લઈ રહ્યાં છે, એ આત્મસંતોષનો વિષય છે.

આ બધું ગુરુદેવની કૃપાનું ફળ છે.

શિવપુરી (ગ્વાલિયર)
કાર્તિક સુ. ૧, ૨૪૭૫
ધર્મ સં. ૨૭

—વિદ્યાવિજય

ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ સ્વ૦ મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મ.ના વરદ હસ્તે લખાયેલ અને ‘ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા ’ના ૫૧ મા ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘ જૈનધર્મ ’ પુસ્તિકાની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે, સરસ્વતીપુત્ર, શ્રીયુત્તરતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ તરફથી, કંઈક નિવેદન લખી આપવા માટેનું મળેલ આમંત્રણ સહર્ષ સ્વીકારીને, કંઈક લખીએ તે પહેલાં ૪૫-૪૬ વર્ષનો ઇતિહાસ સ્મરણમાં આવ્યા વિના રહેતો નથી. કરાંચી શહેરમાં દીક્ષા સ્વીકાર્યા પછી પણ હું મારી સગી નજરે જોઈ શક્યો હતો કે, કરાંચી તથા તેના સિંધ ડાલોની જેવા એજ્યુકેટેડ પરાઓમાં, પૂજ્ય ગુરુદેવના પ્રતિ-દિવસના વ્યાખ્યાનોમાં, વીશ કે પચ્ચીસ કુટુંબો એકઠા સાથે માંસ, મજ્જી અને શરાબપાનનો ત્યાગ કરી પોતાની જાતને ધન્ય માનતા હતા. કરાંચી પ્રોપરના વ્યાખ્યાનોમાં પણ વિશાળ સંખ્યામાં જૈનો, ગુજરાતી તથા સિંધી, વૈષ્ણવો, પારસીઓ, મુસલમાનો અને રવિવાર આદિના દિવસોમાં ઝોરી સરકારના મોટા હોદ્દેદારો પણ આવતા અને અહિંસા, સંયમ તથા તપપ્રધાન વ્યાખ્યાનોથી ગદ્ગદ થઈને જતાં હતાં.

પૂજ્ય ગુરુદેવનો મૂળ મંત્રજ અહિંસા અને જૈન સિદ્ધાન્તોના પ્રચારનો હોવાથી, કરાંચી મુકામે, પ્રસ્તુત પુસ્તક હિન્દી, ગુજરાતી અને સિંધી ભાષામાં લખાયેલું અને પ્રકાશિત થયું હતું. પંજાબની જૈન પાઠશાળાઓ માટે

પંજબી ભાષામાં પણ પ્રકાશન પામેલું આ પુસ્તક ઘણા વર્ષો વીત્યા પછી પણ આજે ત્રીજી આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે.

અમદાવાદવાસી શ્રી રસિકલાલભાઈ એન્જનીયરના હાથે આ પુસ્તક આવ્યું ત્યારે તેમને લાગ્યું કે જૈન સમાજના બાળકો અને બાળિકાઓને જૈન સિદ્ધાન્ત સમજાવવા માટે, આ નાનકડું પુસ્તક જ અતિ ઉપયોગી છે, તેમ સમજીને તેમના તથા તેમના મિત્રો તરફથી જ આ પુસ્તક પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. તે માટે તેમને ધન્યવાદ.

આ પુસ્તકનું મુદ્રણકાર્ય ‘શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટરી’એ કરી આપ્યું છે અને બાઈન્ડીંગ ‘સુપ્રીમ બાઈન્ડીંગ વર્ક્સ’ કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

જૈન સમાજની શિક્ષણસંસ્થાઓની ઉન્નતિની વિચારધારાને રાખનારા લેખકોને, વાચકોને, પાઠશાળાના સંચાલકોને અને છેવટે ધાર્મિક પંડિતોને, માસ્તરોને મારી ભલામણ છે કે, ધાર્મિક પાઠ્યક્રમમાં આવા પુસ્તકોને પ્રવેશ આપવો જોઈએ જેથી નિરસ બનેલો પાઠ્યક્રમ સરસ બનવા પામશે.

૨૦૩૬, શાશ્વતીઓળી

—પં. પૂર્ણાનન્દવિજય

(કુમારશ્રમણ)

C/o સંભવનાથ જૈન દેરાસર,

બી, પંકજ મેન્શન,

વરલી ૪૦૦,૦૧૮

અનુક્રમ

—: પૂવાર્ધ :—

૧. નવકાર મંત્ર	૩
૨. ઓમ	૪
૩. અનાનુપૂર્વી	૭
૪. ચાર મંગલ આદિ	૯
૫. જૈન ધર્મ	૧૧
૬. તીર્થંકર	૧૨
૭. શ્રી મહાવીરસ્વામી	૧૪
૮. સંઘ	૧૯
૯. દેવ	૨૦
૧૦. ગુરુ	૨૫
૧૧. ધર્મ	૨૮
૧૨. સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન	૩૦
૧૩. જ્ઞાન	૩૨
૧૪. ચારિત્ર-સંયમ	૩૪
૧૫. ગૃહસ્થધર્મ	૩૬
૧૬. બાર વ્રત	૩૯
૧૭. ચૌદ નિયમ	૫૧
૧૮. ગૃહસ્થોનાનું દિનકૃત્ય	૫૪
૧૯. દયા	૫૭
૨૦. ધ્યાન	૬૧
૨૧. લેશ્યા	૬૫

—: ઉત્તરાર્ધ :—

૨૨. જીવ	૭૧
૨૩. અજીવ	૭૬
૨૪. પુણ્ય	૮૩
૨૫. પાપ	૮૫
૨૬. આશ્રવ	૮૮
૨૭. સંવર	૯૨
૨૭.અ નિર્જરા	૧૦૪
૨૮. બંધ	૧૦૮
૨૯. આઠ કર્મ	૧૧૨
૨૯. મોક્ષ	૧૧૭
૩૦. ૧૪ ગુણત્રિણિ-ગુણસ્થાનક	૧૨૨
૩૧. પાંચ કારણ	૧૨૮
૩૨. સ્યાદાદ	૧૩૨
૩૩. નય	૧૩૬
૩૪. સમભંગી	૧૪૪

જૈન ધર્મ

[પૂર્વાર્ધ]

-પુરિસા ! સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિ ।

સચ્ચસ્સ આણાપ સે ઉવટ્ઠિપ મેહાવી મારં તરહ ॥

(આચારાંગ સૂત્ર)

હે જીવો, સત્યનું જ સમભિજ્ઞાન-પરિજ્ઞાન કરો.
સત્યની આજ્ઞા ઉપર ઊભેલો। બુદ્ધિશાળી નર માર-મૃત્યુને
તરી બંધ છે.

(૧)

નવકાર મંત્ર

નમો અરિહંતાણ્.

નમો સિદ્ધાણ્.

નમો આયરિયાણ્.

નમો ઉવજ્જાયાણ્.

નમો લોચે સવ્વસાહુણ્.

એસો પંચ નમુકારો,
 સવ્વપાવરપણાસણા;
 મંગલાણ્ ચ સવ્વેસિ,
 પઠમં હુવર્ધ મંગલમ્.

જૈન ધર્મનો આ સહુથી મોટો મંત્ર છે. આમાં દેવ (ઈશ્વર) અને ગુરુને નમસ્કાર કરેલો છે. આ મંત્રનો હમેશાં જાપ કરવાથી દિવસ સારો જાય છે, કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે; રોગ, શોક, સંતાપ બધું દૂર થઈ જાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક આનો રોજ જાપ કરવો જોઈએ. આ મંત્રને નવકાર મંત્ર કહે છે. સવારમાં ઊઠતાં અને રાતે સૂતાં ૨૧, ૭ અથવા ૩ વાર આ મંત્ર અવશ્ય ગણવો. મા-બાપોએ પોતાનાં બાળકોને બાલ્યાવસ્થાથી આ મંત્ર શીખવવો જોઈએ.

(૨)

ૐ ઓમ્

પહેલા પાઠમાં જે ‘નવકાર મંત્ર’ આપ્યો છે, તે જૈન ધર્મનો સૌથી મહત્વનો અને અનાદિસિદ્ધ મંત્ર માનવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમનાં પાંચ પદ પરમેષ્ઠી કહેવાય છે. પરમેષ્ઠી=પરમ-છૂટ એવા પાંચ પદાર્થો, એનો અર્થ આ છે :

૧. નમો આરહંતાણુ—અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ.

૨. નમો સિદ્ધાણુ—સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ.

૩. નમો આચરિયાણુ—આચાર્ય મહારાજને નમસ્કાર થાઓ.

૪. નમો ઉવજ્ઞાયાણુ—ઉપાધ્યાય મહારાજને નમસ્કાર થાઓ.

૫. નમો લોએ સવ્વસાહુણુ—સંપૂર્ણ જગતમાં જેટલા સાધુઓ છે, તેમને નમસ્કાર થાઓ.

૧. અરિહંત તે છે, જેને સર્વજ્ઞતા-કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, અને શરીરધારી અવસ્થામાં આ સંસારમાં વિચરતા હોય. અરિહંતનો અર્થ છે : અરિ-હંત. અરિ-એટલે શત્રુ

એને હંત એટલે હણુનાર; શત્રુને હણુનાર—નાશ કરનાર. આત્માના શત્રુ ૮ કર્મો છે, જે આગળ બતાવવામાં આવશે. આમાંના ચાર શત્રુઓને દૂર કરવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે અરિહંતપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધ તે છે, જે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આ શરીરને પણ છોડી ચૂક્યા છે; અર્થાત્ અશરીરી પદ—મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આચાર્ય તે છે, જે સાધુ-સમુદાયના નાયક હોય.

ઉપાધ્યાય તે છે, જે સાધુઓને જ્ઞાન-ધ્યાન કરાવે—ભણાવે.

સાધુ તે છે, જે પાંચ મહાવ્રતોનું (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિર્લોભતા-નિષ્પરિગ્રહનું) સર્વથા પાલન કરતા હોય.

જગત્પ્રસિદ્ધ ઝં (ઓમ્)માં આ પાંચ પરમેષ્ઠીને સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ ઝંના બપમાં પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર આવી જાય છે. જુઓ, આ પાંચ પરમેષ્ઠીના પ્રથમાક્ષરોને લો.

અરિહંતનો	અ.
સિદ્ધ (સિદ્ધનું ખીજું નામ	
અશરીરી છે, તેથી)—અશરીરીનો	અ.
આચાર્યનો	આ.

ઉપાધ્યાયનો

ઉ.

સાધુ (સાધુનું જીભુ) નામ

મુનિ છે, તેથી) મુનિનો

મ.

હવે આને વ્યાકરણના નિયમથી સંધિ કરો.
અ+અ=આ, આ+આ=આ, આ+ઉ=ઓ અને મુનિનો
'મ્' મેળવવાથી 'ઓમ્' થાય છે. 'ઐ' આ પ્રાચીન
આકૃતિ છે. જૈન ધર્મમાં ઐની આકૃતિ હું આ પ્રકારની
માનવામાં આવે છે.

ઐકારનો જપ કરવાથી પણ દેવ-ગુરુ જાનેને નમસ્કાર
આવી જાય છે.

(૩)

અનાનુપૂર્વી

જે પંચ-પરમેષ્ઠીનું નામ લેવામાં આવ્યું છે, તેનું ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. આજે જ્યાં જાઓ ત્યાં લોકો એ જ પૂછે છે કે, માળા ફેરવતી વખતે કે ધ્યાન કરવાના સમયે ચિત્તની એકાગ્રતા નથી રહી શકતી. ચિત્ત જ્યાં ત્યાં ભટકે છે, તો તેને સ્થિર રાખવાનો શો ઉપાય? આ ઉપાયોમાં આ પંચ પરમેષ્ઠીના નમસ્કારની અનાનુપૂર્વી બહુ જ ઉપયોગી છે.

અનાનુપૂર્વીનો એ અર્થ છે કે ઉલટ સુલટ નંબરોને ધ્યાનમાં રાખીને તે નંબરવાળા પદને નમસ્કાર કરવો. જેમાં પાંચ પદ આ અનુક્રમે છે :-

૧. નમો અરિહંતાણું.
૨. નમો સિદ્ધાણું.
૩. નમો આયરિયાણું.
૪. નમો ઉવજ્જાયાણું.
૫. નમો લોએ સવ્વસાહુણું.

હવે આ અનુક્રમ નંબરને ઉલટ સુલટ મૂકવામાં આવે અને જે નંબર જે જગ્યાએ હોય, તે જગ્યા પરથી તે નંબરવાળા પદને નમસ્કાર કરવામાં આવે. ઉદાહરણાર્થ-

૧	૨	૩	૪	૫
૨	૧	૩	૪	૫
૧	૩	૨	૪	૫
૩	૧	૨	૪	૫
૨	૩	૧	૪	૫
૩	૨	૧	૪	૫

૧	૨	૪	૩	૫
૨	૧	૪	૩	૫
૧	૪	૨	૩	૫
૪	૧	૨	૩	૫
૨	૪	૧	૩	૫
૪	૨	૧	૩	૫

જાપ કરનારે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે અનુક્રમથી એક એક ખાનામાં જે જે અંક છે, તે ખાનામાં તે અંકવાળા પદને નમસ્કાર કરવો. પહેલો ૩ અંક હોય તો ‘નમો આયરિયાણું’ પદ કહેવું જોઈએ. પછી ૨ હોય તો ‘નમો સિદ્ધાણું’ કહેવું જોઈએ, ૧ પછી ૪ હોય તો ‘નમો ઉવજ્જાયાણું’ એમ કહેવું જોઈએ.

આ પ્રકારે એક-એ ક્રાંટક જ નહિ, અનેક ક્રાંટક બનાવી શકાય છે. અને એ પ્રકારે નંબરવાર નમસ્કાર કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા સારી રહે છે. આ પાંચ પદોના નમસ્કાર પછી નવ પદનો, અગિયાર પદનો, એમ વધારતાં મનુષ્ય પોતાના ચિત્તને ખૂબ ખૂબ કાબૂમાં લાવી શકે છે, અને એ એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરી શકે છે.

(૪)

ચાર મંગલ આદિ

જૈન ધર્મમાં ચાર મંગલ, ચાર લોકોત્તમ અને ચાર શરણુ—એ ત્રણ વસ્તુઓ મહત્વની માનવામાં આવી છે. શુભ-અશુભ પ્રસંગમાં આત્મશાન્તિ માટે, આ ત્રણેનું સ્મરણ, સ્વયં અથવા ગુરુમુખથી કરવામાં આવે છે જૈન ધર્મનો અનુયાયી આ ત્રણ વસ્તુઓ અવશ્ય માને છે અને એ જ એની શ્રદ્ધા છે. તે ત્રણ વસ્તુઓ આ છે :—

ચાર મંગલ.

૧. ચત્તારી મંગલમ.

ચાર મંગલ.

૧. અરિહંતા મંગલમ.	અરિહંત એ મંગલ છે.
૨. સિદ્ધા મંગલમ.	સિદ્ધ એ મંગલ છે.
૩. સાહુ મંગલમ.	સાધુ એ મંગલ છે.
૪. કેવલિપન્નતો ધર્મો મંગલમ.	કેવલિપ્રકાશિત ધર્મ એ મંગલ છે.

ચાર લોકોત્તમ.

૨. ચત્તારી લોગુત્તમા.

ચાર લોકોત્તમ.

૧. અરિહંતા લોગુત્તમા.	અરિહંત લોકોત્તમ છે.
૨. સિદ્ધા લોગુત્તમા.	સિદ્ધ લોકોત્તમ છે.
૩. સાહુ લોગુત્તમા.	સાધુ લોકોત્તમ છે.
૪. કેવલિપન્નતો ધર્મો લોગુત્તમા.	કેવલિપ્રકાશિત ધર્મ લોકોત્તમ છે.

ચાર શરણુ.

૩. ચત્તારી સરણું પવજ્જમિ. ચાર શરણુ.

૧. અરિહંતે સરણું પવજ્જમિ. હું અરિહંતનું શરણુ લઉં છું.

૨. સિદ્ધે સરણું પવજ્જમિ. હું સિદ્ધનું શરણુ લઉં છું.

૩. સાહુ સરણું પવજ્જમિ. હું સાધુનું શરણુ લઉં છું.

૪. કેવલિપન્નતં ધર્મં સરણું હું કેવલિપ્રકાશિત ધર્મનું
પવજ્જમિ. શરણુ લઉં છું.

પગડં સચ્ચંસિ ધિત્તિ કુવ્વહ

— આચારાંગ ।

સ્પષ્ટ રૂપે સત્ય પર સ્થિરતા કરો !

(૫)

જૈન ધર્મ

‘જૈન ધર્મ’ એ કોઈ આજકાલ નવો ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મ નથી : સભા કે સોસાયટી (Society) નથી, ફિરકો કે સંપ્રદાય નથી. ‘જૈન ધર્મ’ એ આત્માને શાંતિ દેવાવાળો ધર્મ છે, દુઃખ-દાવાનળથી બચાવનારો ધર્મ છે, ચોરાશીના ફેરાથી છોડાવનારો ધર્મ છે. કોઈ પણ દેશનો, કોઈ પણ વેશનો, કોઈ પણ જાતિનો મનુષ્ય જૈન ધર્મનું પાલન કરી શકે છે. ‘જૈનધર્મ’ એ વિશ્વધર્મ (Universal) છે.

‘જૈન’ એ શબ્દ ‘જિ’ ધાતુથી બનેલો છે. ‘જિ’ નો અર્થ છે જિતવું. જિતે તે ‘જિન’. જોણે સંસારને જિત્યો છે, કર્મેને દૂર કર્યા છે; જોણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહને મારી ભગાડ્યાં છે, તેમનું નામ છે ‘જિન’.

જિન કહો કે ઈશ્વર કહો, એકજ વાત છે. તે ઈશ્વરનો—જિનનો બતાવેલ જે ધર્મ, તેનું નામ છે ‘જૈન ધર્મ’, અને જે જૈન ધર્મનું પાલન કરનાર છે તે ‘જૈન’.

‘જિન’ની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર કોઈ પણ મનુષ્યને ‘જૈન’ કહી શકાય છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જોઈએ.

(૬)

તીર્થંકર

સમય સમય પર જ્યારે લોકોમાં ધર્મની શિથિલતા આવે છે, ત્યારે ધર્મની જાગૃતિ કરાવનાર, શુદ્ધ માર્ગને દેખાડનાર, જગતમાં શાંતિની સ્થાપના કરનાર, સમાજની વ્યવસ્થા કરનાર—એવા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. આ મહાપુરુષો ઘોર તપસ્યા કરે છે, સંયમનું પાલન કરે છે, દુનિયાદારીથી વિરક્ત થઈ જાય છે. ભયંકર કષ્ટોને સહન કરે છે, શત્રુ-મિત્રને સમાન ગણે છે, મોહ-મમત્વનો ત્યાગ કરે છે. એમ કરીને કેવલજ્ઞાન—અતીન્દ્રિયજ્ઞાન—સર્વજ્ઞતાને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવળજ્ઞાન થવાથી, ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થોને પોતાના જ્ઞાનથી દેખી લે છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની બધી વાતો પોતાના જ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષ કરી લે છે; પ્રત્યેક મનુષ્યના માનસિક વિચારોને પણ જાણી લે છે. એવી સંપૂર્ણતાને મેળવ્યા પછી જ સંસારના જીવોને ઉપદેશ આપે છે; કેમ કે જ્યાં સુધી કોઈ બાબતમાં અપૂર્ણતા રહે, અલ્પજ્ઞતા રહે, ત્યાં સુધી તેમના કથનમાં, તેમના ઉપદેશમાં, તેમના બતાવેલા માર્ગમાં ન્યૂનતા રહેવાની સંભાવના છે; અને જ્યારે સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે, ત્યારે તેમનામાં કોઈ અંશમાં પણ અસત્યતા આવવાની સંભાવના જ નથી રહેતી. એ જ કારણ છે કે જૈન ધર્મના ઉદ્ધારક અન્તિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર-સ્વામીએ, આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં જે સિદ્ધાંતો

પ્રકાશિત કર્યા, તે આજે પણ વિજ્ઞાન (Science) દ્વારા સિદ્ધ થઈ રહ્યા છે.

તીર્થંકર પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યા પછી, આ શરીરને છોડીને મુક્તિમાં જાય છે, કેમકે તેમનાં બધાં કર્મો ક્ષય-નાશ પામે છે. તે પછી તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી, તેઓ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

લાખો, કરોડો, અબજો વર્ષોમાં એવા તીર્થંકર ૨૪ થાય છે. ૨૪ થી વધારે-ઓછા થતા નથી. છેલ્લા કાળના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ આ છે:—

૧. ઋષભદેવ	૧૩. વિમલનાથ
૨. અજિતનાથ	૧૪. અનન્તનાથ
૩. સંલવનાથ	૧૫. ધર્મનાથ
૪. અભિનંદન	૧૬. શાંતિનાથ
૫. સુમતિનાથ	૧૭. કુંથુનાથ
૬. પદ્મપ્રભ	૧૮. અરનાથ
૭. સુપાર્શ્વનાથ	૧૯. મલ્લિનાથ
૮. ચંદ્રપ્રભ	૨૦. મુનિસુવ્રતસ્વામી
૯. સુવિધિનાથ	૨૧. નમિનાથ
૧૦. શીતલનાથ	૨૨. નેમિનાથ
૧૧. શ્રેયાંસનાથ	૨૩. પાર્શ્વનાથ
૧૨. વાસુપૂજ્ય	૨૪. મહાવીરસ્વામી

આમાં અન્તિમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી થયા છે. વર્તમાનમાં જે જૈનધર્મનું શાસન ચાલે છે, તે શ્રી મહાવીર-સ્વામીએ પ્રકાશ્યું છે.

(૭)

શ્રી મહાવીરસ્વામી

જૈન ધર્મના અન્તિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામી મગધ દેશના ક્ષત્રિયકુળ નગરના રાજા સિદ્ધાર્થના પુત્ર હતા. એમનું મૂળ નામ **વર્ધમાન** હતું. એમની માતાનું નામ **ત્રિશલાદેવી** હતું. એમને એક મોટા ભાઈ હતા, જેમનું નામ **નંદિવર્ધન** હતું અને એક બહેન હતી, જેનું નામ **સુદર્શના** હતું.

વર્ધમાન, જ્યારે માતાની કુક્ષિમાં આવ્યા, ત્યારે માતાને ૧૪ ઉત્તમોત્તમ સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં. તેનાથી જ માતા-પિતા બાણી શક્યાં હતાં કે, આ પુત્ર કોઈ મહા-પ્રતાપી થશે, બદ્ધે જે દિવસથી આ જીવ ગર્ભમાં આવ્યો તે દિવસથી મહારાજા સિદ્ધાર્થને ત્યાં ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, સત્તા, યશ, કીર્તિ આદિ બધી વાતે વૃદ્ધિ થવા લાગી, તેથી માતા-પિતાએ સંકલ્પ કરેલો કે જ્યારે આ બાળકનો જન્મ થશે, ત્યારે એનું નામ **‘વર્ધમાન’** રાખીશું. ચૈત્ર સુદિ તેરસને દિવસે એનો જન્મ થયો. દેવતાઓએ પણ મોટા ઉત્સવ મનાવ્યો. રાજાએ પણ અત્યંત હર્ષ અને અતિ ઉદારતા-પૂર્વક જન્મોત્સવાદિ વિધિ-વિધાન કર્યાં, અને નામ **‘વર્ધમાન’** રાખ્યું.

બાલ્યાવસ્થાથી જ વર્ધમાનની શક્તિ અદ્ભુત હતી. મોટા મોટા દેવતાઓ પણ એમને ચલાયમાન કરી શકતા

નહોતા, સાપ હોય કે સિંહ હોય, કોઈ પણ એમને ડરાવી શકતું નહીં. ગમે તેવી શક્તિઓની સામે થવું, એ એમના ડાખા હાથનો ખેલ હતો. એ શક્તિથી તેઓ ‘વીર’ અથવા ‘મહાવીર’ને નામે ઓળખાયા.

વર્ધમાન કુમાર, જેવા જળરદસ્ત શક્તિશાળી હતા, તેવા જ બાલ્યાવસ્થાથી જ અપૂર્વ જ્ઞાની હતા. કોઈ વિષય એમને શીખવાની જરૂર નહોતી. અને જેવા તે જ્ઞાની હતા, તેવા જ વૈરાગી પણ હતા. તેમને સાંસારિક સુખોમાં લિપ્તતા ન હતી. તોપણ માતા-પિતાની આજ્ઞાથી તેમણે લગ્ન કર્યું. તેમની પત્નીનું નામ યશોદા હતું. યશોદાથી તેમને એક પુત્રી પણ થઈ, જેનો જમાલીની સાથે વિવાહ કરવામાં આવ્યો.

વર્ધમાનને સાંસારિક કાર્યોમાં કંઈ પણ રસ નહોતો, બલ્કે તેમણે તો પોતાનું ભવિષ્ય દેખી જ લીધું હતું. તેઓ સંસારના ઉદ્ધારક થવાના હતા. ત્યાગીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ થનારા હતા. ૨૮ વર્ષની ઉંમરમાં માતા-પિતાનો દેહાન્ત થયા પછી, તેમણે મોટા ભાઈ નાન્દિવર્ધન પાસે પોતાને સાધુ થવાની આજ્ઞા માગી. માતા-પિતાના વિરહના દુઃખમાં, લઘુ બંધુની સાધુ થવાની વાત ‘દાઝયા ઉપર ડામ’ જેવી લાગી. નાન્દિવર્ધન, વર્ધમાનની ચર્ચા-રહેણીકરણીથી સમજતા હતા કે, તેઓ આ સંસારમાં રહેશે નહિ; નક્કી સાધુ થઈ જશે, તોપણ તેમણે જે વર્ષ વધારે રહેવાની સાગ્રહ વિનંતી કરી. વર્ધમાને સ્વીકાર કરી. જો કે વર્ધમાન,

ભાઈની સાથે જ રહ્યા, સાધુ ન થયા, પરંતુ સાંસારિક કોઈ પણ કાર્યમાં ન પડ્યા. ગૃહસ્થ હોવા છતાં ત્યાગી જ રહ્યા. પોતાના નિમિત્તે કંઈ પણ કાર્ય ન થવા દીધું; અને ન પોત પણ કંઈ આરંભિક-પાપવાળું કાર્ય કર્યું.

ત્રીશ વર્ષની ઉંમરમાં વર્ધમાન-મહાવીર દીક્ષિત થયા. એક વર્ષ પહેલાથી જ દાન દેવાનું શરૂ કર્યું. લોકોની દરિદ્રતા દૂર કરી.

મહારાજ નંદિવર્ધને અને દેવતાઓએ એમનો મોટા સમારોહ-આડંબરપૂર્વક દીક્ષા-ઉત્સવ કર્યો. દીક્ષા લઈને મહાવીર હવે સાચા મહાવીર થઈને ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. ઘોર તપસ્યાઓ કરવી અને કષ્ટોને સહન કરવાં-એ જ મહાવીરનું કાર્ય હતું. ધ્યાન, સમાધિ, યોગ એમાં મહાવીર દત્તચિત્ત-મગ્ન થયા. કોઈ ને કોઈ નિમિત્તથી લોકોએ કષ્ટ દેવામાં બાકી ન રાખી; પરંતુ મહાવીર સમજતા હતા કે આ કષ્ટોને સહન કરવાથી જ મારા આત્માનો વિકાસ થશે, અને જ્યારે ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ની પ્રાપ્તિ થશે, ત્યારે જ મારો મોક્ષ થશે. કોઈએ એમના પગમાં આગ લગાડી ખીર પકાવી, તો કોઈએ આવીને એમના કાનમાં ખીલા ઠોક્યા. જેની મરજીમાં જે આવ્યું તે કર્યું. મહાવીર શાંત રહ્યા-ગંભીર રહ્યા, ‘ચૂં’ પણ ન કર્યું. ચંડકૌશિક નાગ-સાપ, જે એવો રૂર હતો કે તે જંગલમાં જે કોઈ જતું, તે તેની જ્વાળાથી જ મરી જતું. મહાવીરને લોકોએ ઘણી ના પાડવા છતાં તે જંગલમાં ગયા અને તે સાપના

દર ઉપર જિભા રહીને ધ્યાન કરવા લાગ્યા. મહાવીરની આત્મશક્તિનો કેટલો પ્રભાવ ! સાપ મહાવીરના પગે ડાંસ દે છે, પરંતુ મહાવીરના શરીરમાંથી લોહીના બદલામાં સફેદ દૂધની ધારા નીકળે છે. મહાવીર દયા-બુદ્ધિથી તેને ઉપદેશ આપે છે. ચંડકૌશિકને આત્મજ્ઞાન થાય છે; અને તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી તપસ્યા કરી અને કષ્ટોને પણ સહન કર્યાં. મહાવીરની તપસ્યાનું આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તેમણે બાર વર્ષમાં ફક્ત ૩૪૯ દિવસ જ ભોજન લીધું હતું. મહાવીરે જેટલી તપસ્યા કરી, તે બધી અન્ન અને જળ વિના જ કરી. તપસ્યાના દિવસોમાં પાણી સુધ્ધાં મુખમાં નહિ નાખવું—એ મહાવીરની તપસ્યાની વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતા હતી.

આ તપસ્યાના અગ્નિની એવી પ્રજ્વલતા હતી કે જે પ્રજ્વલતાથી તેમનાં કર્મ ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં, દિવ્ય-જ્ઞાન પ્રકટ થયું, લોકલોકનું જ્ઞાન થયું, આત્મસ્વરૂપ દેખી લીધું, સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ.

કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી, પ્રભુ મહાવીરે હવે સંસારના જીવોને સત્યમાર્ગ દેખાડવાનું શરૂ કર્યું. જ્યાં સુધી ભગવાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું, ત્યાં સુધી ભગવાન મૌન રહ્યા. તેમણે ઉપદેશ ન દીધો, ત્રીશ વર્ષ સુધી ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં ભ્રમણ કરતાં ભગવાન મહાવીરે, અનેક

પ્રકારના તરવોનો પ્રકાશ કર્યો, તેમણે સંસારનું સ્વરૂપ પોતાના ઉપદેશમાં તાદશ બતાવ્યું.

ભગવાનના ઉપદેશમાં અહિંસા, સંયમ અને તપનું પ્રાધાન્ય છે. ભગવાનના ઉપદેશમાંથી આત્મિક વિકાસનો પ્રકાશ મળી શકે છે.

ભગવાન મહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આગ્રહ નહિ હતો. ભગવાનનું એક જ લક્ષ્ય હતું : “જેની દ્વારા મેં દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે દ્વારા સંસારના સમસ્ત જીવો દિવ્યજ્ઞાન-કૈવલ્યને પ્રાપ્ત કરે, અને જેવો હું મહાવીર બન્યો છું, તેવા જ સમસ્ત જીવો પણ મહાવીર બને.”

મોટા મોટા રાજા-મહારાજાઓ પણ મહાવીરના ઉપદેશ પર મુગ્ધ બન્યા. મોટામોટા ધુરંધર વિદ્વાનો તેમના ઉપદેશથી-તેમના દર્શનમાત્રથી જ મુગ્ધ થઈને શિષ્ય-સાધુ થયા. ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ સાર્વજનિક હતો. જગતના પ્રાણીમાત્રને ઉપકારક હતો.

કૈવલ્ય થયા પછી ૩૦ વર્ષ અર્થાત્ પોતાના ૭૨ વર્ષના આયુષ્ય સુધી ભગવાન સંસારનો સાચો માર્ગ દેખાડતા જ રહ્યા, અને અંતમાં બિહાર-(પટના)ની પાસે પાવાપુરી નામના સ્થાનમાં તેમનું નિર્વાણ થયું. ભગવાનના નિર્વાણ થયાને આજે ૨૪૭૪ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં છે.

(૮)

સંઘ

આ પ્રકારનું દેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે મહા પુરુષો ધર્મની પ્રરૂપણા કરે છે; અને ‘સંઘ’ની સ્થાપના કરે છે. ‘સંઘ’ની સ્થાપના તેને કહે છે કે જે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા—એ ચારના સમૂહને સંગઠિત કરે છે. ત્યારે જ તે ‘તીર્થંકર’ (‘તીર્થ’ એટલે ‘સંઘ’ની ‘કર’ એટલે સ્થાપના કરનાર) કહેવાય છે.

(૧) સાધુ તે છે કે જે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમથી વિરક્ત થઈ સર્વથા ત્યાગી બની જાય છે.

(૨) સાધ્વી તે છે કે જે સ્ત્રીઓ ગૃહસ્થાશ્રમથી વિરક્ત થઈ સર્વથા ત્યાગિની બની જાય છે.

(૩) શ્રાવક તે છે કે જે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જેટલા અંશે બની શકે, તેટલો ત્યાગ કરે છે; ને નિયમિત રહે છે. શ્રદ્ધા, વિવેક અને ક્રિયાવાળો શ્રાવક હોય છે.

(૪) શ્રાવિકા તે છે કે જે સ્ત્રીઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને, જેટલા અંશે બની શકે તેટલો ત્યાગ કરે છે, અને નિયમિત રહે છે, જે શ્રદ્ધા, વિવેક અને ક્રિયાવાળી હોય છે.

(૯)

દેવ

જૈનધર્મમાં દેવ બે પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે :
 ૧. લૌકિક, ૨. લોકોત્તર. લૌકિક દેવના ચાર ભેદ છે :
 ૧. સુવનપતિ, ૨. વ્યંતર, ૩. જ્યોતિષ્ક અને ૪. વૈમાનિક.
 સંસારના સમસ્ત જીવોનો ચાર ગતિઓમાં વિભાગ કરવામાં
 આવ્યો છે : ૧. દેવગતિ, ૨. મનુષ્યગતિ, ૩. તિર્યચ-
 ગતિ અને ૪. નરકગતિ. દેવગતિમાં રહેનારા જીવ પણ
 સંસારના જ જીવો છે. ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ અને ભોગ-વિલાસથી
 એમનું સ્થાન મનુષ્યગતિથી ભ્રમ્યું છે; પરંતુ તેમને પણ
 ચૌરાશીના ફેરામાં ભ્રમવું પડે છે. તેમને પણ રાગ-દ્વેષ,
 મોહ-મમત્વ અને કર્મબન્ધન છે. એટલા માટે જ તે
 દેવોને લૌકિક દેવ કહેવામાં આવ્યા છે.

લોકોત્તર દેવ તે છે, કે જેમનું રાગ-દ્વેષ, મોહ-મમત્વ
 અને સમસ્ત કર્મોનું આવરણ દૂર થયું હોય, જે સર્વજ્ઞ
 છે, જે ત્રણ લોકને પૂજનીય છે, જેમણે પોતાના નિર્મળ
 જ્ઞાનચક્ષુથી દેખીને પદાર્થોનો પ્રકાશ કર્યો છે, તેમને
 ‘દેવ’ અથવા ‘પરમેશ્વર’ કહેવામાં આવે છે.

જૈનધર્મ કહે છે કે :— જેઓમાંથી ૧૮ દોષ દૂર
 થઈ ગયા હોય, તે લોકોત્તર દેવ છે. અઢાર દૂષણ
 આ પ્રમાણે છે :—

પાંચ પ્રકારના અંતરાય કર્મ જેનાં દૂર થયાં હોય.
 અંતરાય તે છે કે, જે કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં વિઘ્નભૂત થાય.

૧. દાન દેવામાં વિદ્નભૂત કર્મ દાનાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

૨. લાભ પ્રાપ્ત કરવામાં વિદ્નભૂત કર્મ લાભાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

૩. વીર્ય—પુરુષાર્થ કરવામાં વિદ્નભૂત કર્મ વીર્યાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

૪. ભોગ—જે પદાર્થ એક વાર ભોગવવામાં આવે છે તે ભોગ કહેવાય છે. જેમકે—ભોજન વગેરે. આવી વસ્તુને ભોગવવામાં વિદ્નભૂત કર્મ ભોગાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

૫. ઉપભોગ—જે પદાર્થ અનેક વાર ભોગવાય તે ઉપભોગ કહેવાય છે, જેમકે ઘર, આભૂષણ વગેરે. આવી ઉપભોગ્ય વસ્તુઓને ભોગવવામાં વિદ્નભૂત કર્મ ઉપભોગાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

આ પાંચ પ્રકારનાં અંતરાય કર્મ જેમનાં દૂર થયાં હોય, જો કે દેવ થયા પછી દેવને—ઈશ્વરને દાન દેવાની, લાભ ઉઠાવવાની, પુરુષાર્થ કરવાની અને ભોગ્ય કે ઉપભોગ્ય વસ્તુઓને કામમાં લાવવાની જરૂર નથી રહેતી, કેમકે સમસ્ત વસ્તુઓથી તેઓ પર-દૂર થઈ જાય છે. તો પણ આ પાંચ કાર્યોમાં વિદ્ન કરનારાં કર્મ નષ્ટ થઈ જવાથી તેઓમાં ઈશ્વરત્વ-પ્રભુપણાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો તેમનાં અંતરાય કર્મો દૂર ન થયાં હોય, તો તેઓમાં તે શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી; અને શક્તિ

નથી તો પ્રભુત્વ પણ નથી—ઈશ્વરપણું પણ નથી. તે શક્તનો ઉપયોગ કરવાની દેવને—ઈશ્વરને જરૂર જ નથી હોતી.

૬. હાસ્ય—હસવું.

૭. રતિ—કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ.

૮. અરતિ—કોઈપણ પદાર્થ ઉપર અપ્રેમ-દ્વેષ થવો.

૯. ભય—ડરવું.

૧૦. જીજ્ઞાસા—ધૃણુ!—કોઈપણ ખરાબ વસ્તુને જોઈને,
તેના પ્રતિ અભાવ-તિરસ્કાર પેદા થવો.

૧૧. શોક—ચિન્તા—દુઃખી થવું.

૧૨. કામ—વિકાર.

૧૩. મિથ્યાત્વ—જૂઠી વાતોમાં શ્રદ્ધા રાખવી.

૧૪. અજ્ઞાન—મૂઢપણું.

૧૫. નિદ્રા—ઊંઘવું.

૧૬. અવિરતિ—ત્યાગની ભાવના ન રાખવી.

૧૭. રાગ—સુખના સાધનોમાં આસક્તિ-દિલચસ્પી—
પ્રેમ રાખવો.

૧૮ દ્વેષ—દુઃખનાં સાધનો પ્રતિ અભાવ.

આ અઢાર દૂષણોનો સર્વથા અભાવ જેમાં હોય તે જ દેવ છે, તે જ તીર્થંકર છે, તે જ અરિહંત છે, તે જ પરમેશ્વર છે. આમાંથી એક પણ દૂષણ રહે, ત્યાં સુધી તે લોકોત્તર દેવ અર્થાત પરમાત્મા કહી શકાય નહીં, એવું જૈન ધર્મ કહે છે.

જૈનધર્મ કહે છે કે ઈશ્વર એક છે અને અનેક પણ છે. સંસારથી જે જીવો પોતાનાં કર્મોનો ક્ષય કરીને મોક્ષમાં જાય છે, તેઓ વ્યક્તિ રૂપે જાય છે. એટલા માટે ઈશ્વર-પરમાત્મા અનેક છે. પરંતુ સંસારથી મુક્ત થયા પછી સ્વરૂપથી તે બધા આત્મા એકરૂપ થઈ જાય છે, તે અપેક્ષાએ પરમાત્મા એક છે.

ઈશ્વર ફરી અવતાર-જન્મ ધારણ કરતા નથી, કેમકે જન્મ-જન્માન્તરમાં જવાનું-અવતારને ધારણ કરવાનું જે કારણ છે, તે કર્મ છે, અને ઈશ્વર-પરમાત્મા થયા પછી કોઈ કર્મ તો રહેતું નથી, અર્થાત્ સમસ્ત કર્મોનાં આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી આ આત્મા પરમાત્મા બને છે. પછી તેમને જન્મ ધારણ કરવાની જરૂરત નથી.

દેવને-ઈશ્વરને રાગ-દ્વેષનો અભાવ હોવાનું જણાવ્યું છે. શરીરનો પણ અભાવ હોઈ ક્રિયાનો પણ અભાવ હોય છે. જ્યારે રાગ-દ્વેષ નથી, તો ઇચ્છા નથી. ઇચ્છા નથી તો કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ નથી, એટલા જ માટે જૈન ધર્મ કહે છે કે : ‘ ઈશ્વર કોઈ ચીજને બનાવતો નથી, કોઈને સુખ-દુઃખ દેતો નથી, કોઈપણ કાર્યમાં દબલગીરી કરતો નથી. આ સંસારની જે ઘટમાળ ચાલી રહી છે તે સ્વાભાવિક જ છે, અથવા સંસારના જીવો જે સુખ-દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે, તે પોતપોતાના કર્મોનુસાર છે.’

જો કે ઈશ્વર કંઈ લેતા-દેતા નથી, કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તોપણ ઈશ્વરની ઉપાસના-ભક્તિ કરવી જરૂરી છે. કેમકે આપણે ઈશ્વર થવું છે, આપણે સંસારથી મુક્ત થવું છે. ઉપાસના તેની કરવી જોઈએ, જે સંસારથી મુક્ત થયા હોય. ફળની પ્રાપ્તિનો આધાર કોઈના લેવા-દેવા ઉપર નથી. દાન કરનાર જેને દાન કરે છે, તેનાથી ફળ નથી મેળવતો, પરંતુ દાન દેવા સમયે તેની જે સદ્ભાવના હોય છે, તે જ ફળ આપે છે—પુણ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાથી આપણું હૃદય જે શુદ્ધ થાય છે, સદ્ભાવના થાય છે તે જ ફળ છે. સંતોની પાસે જઈએ છીએ, તો સંતો શું દે છે? પરંતુ સંતોની પાસે જવાથી આપણું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, તે જ ફળપ્રાપ્તિ છે. વેશ્યાની પાસે જવાથી શું વૈશ્યા તે માણસને નરકમાં નાખી દે છે? નહિ; વેશ્યાની પાસે જવાથી તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ અપવિત્ર-અશુદ્ધ બને છે, તેથી તે ખરાબ કર્મો ઉપાજીન કરે છે, તે જ નરકનું કારણ છે.

આ જ પ્રકારે 'ઈશ્વરનું' ધ્યાન, ઈશ્વરની ભક્તિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના કરવાથી આપણું હૃદય શુદ્ધ થાય છે. આ જ ફળ છે. x

xઆ ઈશ્વરવાદનો વિષય બહુ ગહન છે. આ વિષય ઉપર મારું 'ઈશ્વરવાદ' એ નામનું પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ છે.

(૧૦)

ગુરુ

જૈન ધર્મમાં ગુરુ તત્વ ઉપર પણ બહુ ભાર દેવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય ગુરુ નથી થઈ શકતો. જેમાં ત્યાગ હોય, વૈરાગ્ય હોય, તે જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. સંસારના માણસને કલ્યાણનો માર્ગ તે જ બતાવી શકે છે કે જેણે કલ્યાણનો માર્ગ સ્વયં પકડ્યો હોય. સંસારના મનુષ્યોને ત્યાગનો ઉપદેશ તે જ આપી શકે છે કે જે સ્વયં ત્યાગી હોય. જે મનુષ્ય સ્વયં હિંસા કરે, જૂઠું બોલે, પૈસા-ટકા રાખે; તે મનુષ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને અધિકારી નથી. જૈન ધર્મમાં ગુરુ આને માનવામાં આવેલ છે :—

“જે પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરે, જે ધીર હોય, ભિક્ષાવ્રતિથી નિર્વાહ કરતો હોય, સમસ્ત નાના-મોટા જીવો પર સમભાવ રાખતો હોય અને જે ધર્મનો ઉપદેશ દેતો હોય; તે જ ‘ગુરુ’ કહી શકાય—ગુરુ થવાને યોગ્ય તે છે.”

૧. પાંચ મહાવ્રત આ છે :—કોઈ જીવને તક્લીફ ન દેવી, હિંસા કરવી નહિ, જૂઠું બોલવું નહિ, ચોરી કરવી નહિ (નાની પણ વસ્તુ આજ્ઞા વિના લેવી નહિ), સંસારની સમસ્ત સ્ત્રીઓને માતા, બહેન અને પુત્રી સમજીને સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવું અને ધન-ધાન્ય, પૈસા-ટકા, ખેતી-વાડી, ઘર-બાર, કોઈ પણ ચીજનો પરિગ્રહ રાખવો નહિ, કોઈ ચીજ પર મૂર્છા રાખવી નહિ.

૨. ધીરનો આશય એ છે કે ગમે તેટલું કષ્ટ પડે, છતાં તેને સહન કરવું. ગભરાવું ન જોઈએ અને ગમે તેવા કષ્ટોના સમયે પોતાના પ્રતોથી ચલાયમાન થવું નહિ.

૩. ભિક્ષાવૃત્તિની મતલબ એ છે કે સાધુ કદિ રસોઈ પકાવે નહિ, ગૃહસ્થોના ઘરમાં જ પકાવેલી રસોઈ, ગૃહસ્થો આપે, તે લઈ આવી પોતાનો નિર્વાહ કરે. ભિક્ષા પણ પ્રત્યેક ઘરથી એટલી જ લે, જેથી ગૃહસ્થને તકલીફ ન થાય અને ફરી બનાવવાની જરૂર ન પડે. એક ઘરથી સાધુ ભોજન ન કરે. સાધુ પોતાના નિમિત્તે બનાવેલી ચીજ ન લે.

૪. સમભાવ અર્થાત્ શત્રુ હોય કે મિત્ર, રાજા હોય કે રાંક, દુઃખી હોય કે સુખી, નાનો હોય કે મોટો, બધા ઉપર સમાનવૃત્તિ રાખે; બધાનું કલ્યાણ ચાહે.

૫. ધર્મોપદેશ—સાધુ હમેશાં ગૃહસ્થોને ધર્મનો જ ઉપદેશ આપે, અર્થાત્ સાધુ કોઈ પ્રકારે પ્રપંચમાં ન પડતાં લોકોને કલ્યાણનો જ માર્ગ બતાવે.

ઉપર્યુક્ત પાંચે નિયમોનો સારાંશ એ છે કે:—

સાધુ એશ-આરામી ન બને, સાધુ દુન્યવી ચીજોમાં આસક્ત ન બને. પૈસા-ટકા ન રાખે, સ્ત્રીઓનો પરિચય અને સ્ત્રીઓને સ્પર્શ પણ ન કરે. રેલ, એક્કા-ગાડી, મોટર, હવાઈ જહાજ-એરોપ્લેન, ઘોડા, ઊંટ, ચાવત કોઈ પણ પ્રકારની સવારી ન કરે. હમેશાં પગે જ ભ્રમણ કરે, વરસાદના દિવસોમાં ચાર મહિના સુધી એક જ સ્થાનમાં રહે. આઠ મહિના ભ્રમણ કરે. નાના-મોટા બધા

ગામોમાં જાય. કોઈ પણ ગૃહસ્થને તકલીફ ન થાય એવા પ્રકારનો પોતાનો વ્યવહાર રાખે. નિર્દોષ આહારપાણીનો ભિક્ષાવૃત્તિથી સ્વીકાર કરે. કોઈ પ્રપંચમાં પડે નહિ. ધર્મનો ઉપદેશ આપે અને પરિગ્રહ રાખે નહિ.

આ જ ગુરુનાં લક્ષણ છે. સંન્યાસીઓનાં આ જ લક્ષણો બતાવેલાં છે. આજે આવા કળિયુગમાં પણ જૈન સાધુ આવા પ્રકારના આચાર-વિચારોનું પાલન કરે છે. જે સમયે લગભગ સમસ્ત સંસારના સાધુઓ પ્રલોભનોમાં ફસાઈ ગયા છે, તે સમયે એક ફક્ત જૈન સાધુ જ છે, કે જે ગરમ કર્યા વિના પાણીનો સ્પર્શ પણ કરતા નથી, અગ્નિને કામમાં લાવતા નથી, વનસ્પતિને અડકતા નથી, ગમે તેટલી ગરમી હોય તો પણ પંખાનો ઉપયોગ કરતા નથી, પગે જ ચાલે છે, પૈસા-ટકાનો સંબંધ રાખતા નથી, ખુલ્લા પગે અને ખુલ્લા મસ્તકે રહે છે, ભોજનને માટે લાકડાનાં પાત્ર, અને બે-ચાર ઓઢવા-પાથરવાનાં વસ્ત્રો પોતાની ખાંધ પર ઉઠાવીને ચાલે છે, વરસાદના ચાર મહિના એક જ સ્થાન પર રહે છે. તેમનો કોઈ મક નથી, એમનું કોઈ સ્થાન નથી. ઉપદેશ દેવો અને સાહિત્યની સેવા કરવી; એ જ એમનું કામ હોય છે. ભિક્ષા-વૃત્તિથી નિર્વાહ કરે છે. ન કોઈને તકલીફ આપે છે કે ન કોઈ પ્રકારની ઉપાધિ રાખે છે. કોઈ પણ સ્ત્રી, પછી ભલે તે એક મહિનાની બાળા જ હોય કે પોતાની સગી મા હોય, છતાં અડકતા નથી, દૂરથી જ આશિષ દે છે.

(૧૧)

ધર્મ

જૈન ધર્મ કહે છે કે :—ધર્મની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી. ‘ધર્મ’ એ તો અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે. જેમ ગુણ, ગુણીમાં રહે છે; તેમ ‘ધર્મ’ ધર્મીમાં રહે છે. ધર્મ એવી ચીજ નથી કે જે એકલી રહી શકે. ધર્મનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. ‘વત્થુસહાવો ધમ્મો ।’ વસ્તુના સ્વભાવનું નામ છે ધર્મ. અગ્નિનો સ્વભાવ છે ઉષ્ણતા, એ જ અગ્નિનો ધર્મ છે. પાણીનો સ્વભાવ શીતળતા, એ જ પાણીનો ધર્મ છે. એવી જ રીતે આત્માનો ધર્મ છે સચ્ચિદાનંદમયતા અથવા જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્ર એ જ એનો ધર્મ છે.

આ ધર્મની રક્ષા કરવાનાં અનેક સાધન છે : દાન, શીલ, તપ, ભાવ, પરોપકાર, સેવા, સંધ્યા, ઈશ્વરભક્તિ, પ્રાર્થના ઇત્યાદિ ધર્મનાં સાધનો છે. એનાથી ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ તે જ ધર્મ છે. અર્થાત્ અન્તઃકરણનું શુદ્ધ થવું તેને કહે છે ધર્મ. અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહ, રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ જે અભ્યંતર શત્રુ છે, તેને દબાવવા, દૂર કરવા તેનું નામ છે ધર્મ. આ વસ્તુઓ એવી છે જે દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને બચાવી લે છે; તેથી તેનું નામ ધર્મ છે. જેનાથી ધર્મ થતો હોય, તે ધર્મનાં કારણ કહેવાય છે. તે કારણોનો કાર્યમાં—ધર્મમાં ઉપચાર કરવાથી તે ‘કારણો’ પણ ‘ધર્મ’ કહી શકાય છે; અને તેથી જ એક પ્રકારનો

ધર્મ, બે પ્રકારનો ધર્મ, ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ, ચાર પ્રકારનો ધર્મ—એવી જ રીતે પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ પ્રકારનો ધર્મ—એવા ધર્મના ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. સંસારની એવી કોઈ પણ વસ્તુ, જેનાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય, હૃદય પવિત્ર બને, ક્રમેનો ક્ષય થાય, આત્માનો વિકાસ થાય—તે બધાં ધર્મનાં કારણો છે; અને તેથી જ તે ધર્મ છે. દાન કરવો ધર્મ છે, અભયર્યાનું પાલન કરવું ધર્મ છે, ખીજની સેવા કરવી ધર્મ છે, અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મ છે, ક્ષમા કરવી ધર્મ છે, ક્રોધાદિ શત્રુઓનું દમન કરવું ધર્મ છે, નિર્લોભતા રાખવી ધર્મ છે, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું ધર્મ છે, સંસારથી ત્યાગી થઈ સાધુ થઈ જવું ધર્મ છે, ઈશ્વરભક્તિ કરવી ધર્મ છે, ક્રમેક્રે આ કાર્યોથી પુણ્ય થાય છે, આત્મવિકાસ થાય છે. જૈન ધર્મના તીર્થંકરોએ આ ધર્મ બતાવ્યો છે.

(૧૨)

સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન

જૈન ધર્મમાં ‘સમ્યક્ત્વ’ પર બહુ જ જોર દેવામાં આવ્યું છે. સમ્યક્ત્વ, એ આત્માનો ગુણ છે. સમ્યક્ત્વ એ ખીજ છે. જેમ ખીજ સિવાય અંકુરો નથી થતા—વૃક્ષ નથી થતું, તેમ સમ્યક્ત્વ વિના ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, પ્રાયઃ નિરર્થક—નિષ્ફળ જ છે.

‘સમ્યક્ત્વનો’ સીધો સાદો અર્થ કરવામાં આવે તો તેને ‘વિવેક દ્રષ્ટિ’ કહી શકાય. અથવા ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સમ્યક્ત્વનો’ અર્થ થાય છે ‘શ્રદ્ધા’. દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસનું નામ છે ‘સમ્યક્ત્વ’. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વની સીધી સાદી વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે :—

દેવમાં દેવબુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ—તેનું નામ છે ‘સમ્યક્ત્વ’. અર્થાત્ તીર્થંકરોએ જે દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેને દેવ, ગુરુ અને ધર્મ માનવા—એનું નામ છે સમ્યક્ત્વ. મનુષ્ય ભલે ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહે, પરંતુ તેને સમ્યક્ત્વ—શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

આ સમ્યક્ત્વને સમ્યગ્દર્શન પણ કહે છે. આની વ્યાખ્યા પણ ઉમાસ્વાતિ મહાત્માએ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’માં એ જ કરી છે કે :—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ । જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઇત્યાદિ સમસ્ત તત્ત્વ-

પદાર્થ અને તેના અર્થમાં, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા એનું નામ છે સમ્યગ્દર્શન.

આ સમ્યગ્દર્શન આત્માને સ્વાભાવિક જ પૂર્વજન્મના સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા કોઈ નિમિત્તથી પણ થાય છે. નિમિત્ત એટલે ગુરુના ઉપદેશથી, ધર્મગ્રંથોના વાચનથી અથવા ખીજ પણ કોઈ નિમિત્તથી થાય છે.

શ્રદ્ધા સિવાય કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જ્યાં સુધી શ્રદ્ધા નથી, વિશ્વાસ નથી, સમ્યક્ત્વ નથી, ત્યાં સુધી ધર્મનું આચરણ ફક્ત દેખાવને માટે જ થાય છે. તેમાંથી આત્મલાભ મળી શકે ખરો? નહિ જ.

સમ્યક્ત્વથી વિપરીત ‘મિથ્યાત્વ’ છે. અર્થાત્ જેમાં દેવના ગુણ ન હોય તેને દેવ; ગુરુના ગુણ ન હોય તેને ગુરુ અને હિંસા આદિ દુર્ગતિને દેનારી વસ્તુઓને ધર્મ માને તો તે ‘મિથ્યાત્વ’ છે.

જેને સમ્યક્ત્વ થાય છે, તે મનુષ્ય ધર્મકાર્યોમાં સારી પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેનું અંતઃકરણ દયાળુ અને પરાપકારમાં તત્પર રહે છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મની સેવામાં તત્પર રહે છે. મુક્તિનો અધિકારી પણ બને છે.

(૧૩)

જ્ઞાન

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આત્માને સત્-ચિત્-આનંદમય બતાવ્યો છે. જૈનધર્મમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય કહ્યો છે, વસ્તુ એક જ છે. કેવળ શબ્દાન્તર છે. અર્થથી તો એક જ વાત છે. તેમાં જેને ‘ચિત્’ કહ્યું છે, તેને જ જૈન ધર્મમાં સમ્યક્ ‘જ્ઞાન’ કહ્યું છે.

જેનાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી શકાય, તેનું નામ છે જ્ઞાન. જૈનશાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનના પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે :—

૧. મતિજ્ઞાન	૨. શ્રુતજ્ઞાન
૩. અવધિજ્ઞાન	૪. મનઃપર્યવજ્ઞાન
૫. કેવળજ્ઞાન	

૧. મતિજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન થવું એ મતિજ્ઞાન છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન—જેમાં શબ્દ અને અર્થની વિચારણા રહે, અને જે જ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ છે.

આ બંને જ્ઞાન, ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે.

૩. અવધિજ્ઞાન—ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ અમુક હદ સુધી રૂપી દ્રવ્યોનું જેનાથી જ્ઞાન થાય છે, તે અવધિજ્ઞાન છે.

જૈન ધર્મ કહે છે કે દેવતા અને નારકીના જીવોને અવધિજ્ઞાન જન્મથી જ હોય છે.

૪. મનઃપર્યવજ્ઞાન—ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના જ, અમુક હદ સુધી જીવોના મનોગત ભાવો જેનાથી જાણી શકાય, તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે.

૫. કેવળજ્ઞાન—સંસારના સમસ્ત પદાર્થો, પછી તે રૂપી હોય કે અરૂપી, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન—કોઈ પણ કાળનો હોય, જેનાથી જાણી શકાય તેનું નામ છે કેવળજ્ઞાન.

અર્થાત્ સંસારનો કોઈ પણ પદાર્થ કેવળજ્ઞાનીથી છૂપો નથી. કેવળજ્ઞાન થયા પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી રહેતી. ફક્ત જેટલું આયુષ્ય બાકી રહે છે તેટલું પૂર્ણ કરવું પડે છે. આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પછી કેવળજ્ઞાની જીવ મુક્તાવસ્થાને પામે છે, પછી તેનું પુનરાગમન થતું નથી.

उवसमसारं खु सामन्नं । (कल्पसूत्र)

ઉપશમ (રાગ-દ્વેષની મંદતા) એ જ જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે.

૩

(૧૪)

ચારિત્ર-સંયમ

ચારિત્ર કહેવાય છે સંયમને, ત્યાગને, ઇન્દ્રિયના નિગ્રહને, પવિત્ર આચરણને. સાધુઓનાં પાંચ મહાવ્રતો, દશ પ્રકારનો યતિધર્મ, સત્તર પ્રકારનો સંયમ, ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતો—આ બધું ચારિત્રમાં આવી જાય છે.

ચારિત્રના મુખ્ય બે ભેદ માનવામાં આવ્યા છે — સર્વથી અને દેશથી. અર્થાત્ સર્વથી ત્યાગવૃત્તિ એ સર્વથી ચારિત્ર અને અંશથી ત્યાગવૃત્તિ એ દેશથી ચારિત્ર કહેવાય છે.

સર્વથી સંયમ (ચારિત્ર) સાધુઓને માટે છે, અને દેશથી—અમુક હદ સુધી ગૃહસ્થોને માટે છે. સંક્ષેપથી કહીએ તો—હિંસા, જૂઠાં આદિ જેટલી અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છે, તે પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવું, તેનું નામ છે ચારિત્ર અથવા સંયમ. આ સંયમના સત્તર ભેદો જૈન શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે.

જેની દ્વારા કર્મ ઉપાર્જન કરાય તે આશ્રવ છે. એવા પાંચ આશ્રવ છે : ૧. હિંસા, ૨. જૂઠાં, ૩. ચોરી, ૪. અબ્રહ્મ, ૫. પરિગ્રહ : આ પાંચ આશ્રવ છે. તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૬. સ્પર્શન (ચામડી), ૭. રસન (જિહ્વા), ૮. દ્રાણ (નાસિકા), ૯. ચક્ષુ (આંખ) અને ૧૦. શ્રોત્ર (કાન) : આ

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસકત ન થવું, તે વિષયોથી આત્માને સ્વતંત્ર રાખવો, તેનું નામ છે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ.

૧૧. ક્રોધ, ૧૨. માન, ૧૩. માયા, ૧૪. લોભ : આ ચાર ‘કષાય’ કહેવાય છે, આ કષાયને બહાર આવતા રોકવા, દબાવવા, ઉત્પન્ન ન થવા દેવા, તેનું નામ છે ‘કષાયજય’.

૧૫. મન, ૧૬. વચન, ૧૭. કાયા : આ ત્રણેને શાસ્ત્ર-કારોએ ‘દંડ’ બતાવ્યા છે, કેમકે આની દ્વારા જ આત્મા પોતાના પવિત્ર ઐશ્વર્યને ખોઈ ખેસે છે. આ ત્રણે દંડોની મન, વચન, કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રકારે સંયમ-ચારિત્રના ૧૭ ભેદ છે.

પાછળના ત્રણ પાઠોમાં (૧૧-૧૨-૧૩) બતાવેલ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર, આ ત્રિપુટીને પ્રાપ્ત કરવી એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે; એવું જૈન શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ મોક્ષ-માર્ગ છે. આ ત્રણેની આરાધનાથી જીવ પોતાના સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરે છે, અને સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરવો તેનું નામ જ મોક્ષ છે.

(૧૫)

ગૃહસ્થધર્મ

જૈન ધર્મમાં જેમ ‘સાધુધર્મ’ બતાવ્યો છે, તેમ ‘ગૃહસ્થધર્મ’ પણ બતાવ્યો છે. સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ, પણ ધર્મનું આચરણ કર્યા વિના કોઈનું કલ્યાણ થવાનું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. બેશક, જે સાધુનો ધર્મ છે, તે જ ગૃહસ્થોનો ન હોઈ શકે, કેમકે બંનેની મર્યાદાઓ ભિન્ન છે. સાધુ તો સંપૂર્ણ દુનિયાદારીને છાંડી દે છે, એટલા માટે તેમને ન પ્રવ્યથી મતલબ છે કે ન ધરખારથી : ન સ્ત્રીથી મતલબ છે કે ન પુત્રપરિવારથી. એટલા માટે હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ આદિ તેમને માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે, પરંતુ ગૃહસ્થોને બહુ ય નભાવવું પડે છે—ચલાવવાનું હોય છે. એટલે તેમના માટે કંઈ મર્યાદા તો હોવી જ જોઈએ. જૈન શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થોનો ધર્મ સાધુઓથી ભિન્ન બતાવ્યો છે.

જે લોકો ‘જૈનધર્મ’ પાળે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રોમાં આવક અને આવિકા કહ્યાં છે. એની મતલબ એ નથી કે કેવળ વાણિયા જ જૈનધર્મ પાળે. કોઈ પણ જાતનો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય—કોઈ પણ મનુષ્ય જૈન ધર્મને પાળવાનો અધિકારી છે. અને તે પણ આવક—આવિકા કહી શકાય છે. ભગવાન મહાવીર દેવના મુખ્ય દસ આવકોનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં આવે છે. એ દશમાં કેટલાક કુંભાર હતા

અને કેટલાક કણુખી હતા. શ્રાવકનો અર્થ તો એ જ છે કે શ્રાવણ કરે, હિતકર વચનોને સાંભળે, અર્થાત્ કલ્યાણમાર્ગને પ્રહણ કરવામાં તત્પરતા રાખે એનું નામ છે શ્રાવક. પછી તે કોઈ પણ હોય.

સાધુઓને માટે જૈમ પાંચ મહાવ્રત જૈનશાસ્ત્રોમાં બતાવ્યાં છે, તેવાં જ શ્રાવકોને માટે—ગૃહસ્થોને માટે બાર વ્રત બતાવ્યાં છે.

એ ભૂલવું ન જોઈએ કે આ સંસાર આધિ (માનસિક પીડા), વ્યાધિ (શારીરિક પીડા) અને ઉપાધિ (પુત્ર પરિવાર, ધન, માલ, મિલ્કત ઇત્યાદિ સંબંધી ચિંતા)ઓથી ભરેલો છે. તેમાં ફસાઈને મનુષ્ય દુઃખો ઉઠાવે છે. દુઃખ એ ભૂલોતું પરિણામ છે. મનુષ્ય પોતાના ધર્મનું પાલન ન કરવાની ભૂલ કરે છે, એટલાં માટે જ દુઃખી થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ યમ-નિયમ બતાવ્યા છે, તે એટલા માટે જ કે કોઈ પણ પ્રકારે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્ય-પથ પર રહે અને ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરે. લોભી વૃત્તિઓ ઝાઝી કરીને, ઉપાધિઓને કમ કરી કંઈક સુખી જિંદગી વ્યતીત કરાય, એ જ વ્રતોનો ખાસ હેતુ છે. સંસારમાં રહેવા છતાં, કંઈ ને કંઈ કરવું જરૂરી છે, એટલા જ માટે જૈન ધર્મમાં ગૃહસ્થોને માટે બાર વ્રત બતાવવામાં આવ્યાં છે.

બાર વ્રતનાં નામ આ છે : ૧. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ વ્રત, ૨. સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રત, ૩. સ્થૂલ

અદ્વતાદ્વાનવિરમણ વ્રત, ૪. સ્થૂલ મૈથુનવિરમણ વ્રત, ૫. સ્થૂલ પરિગ્રહવિરમણ વ્રત, ૬. દ્વિવ્રત, ૭. ભોગોપભોગ-પરિમાણ વ્રત, ૮. અનર્થદંડવિરમણ વ્રત, ૯. સામાયિક વ્રત, ૧૦. દેશાવકાસિક વ્રત, ૧૧. પૌષધ વ્રત અને ૧૨. અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત.

આ બારે વ્રતોમાં પ્રારંભનાં પાંચ ‘આણુવ્રત’ કહેવાય છે. ‘આણુ’ એટલે નાના, કેમકે સાધુઓના મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થોનાં વ્રત ઘણાં અલ્પ છે. પછીનાં ૬ થી ૮ આ ત્રણ ‘ગુણુવ્રત’ કહેવાય છે. કેમકે પાંચ આણુવ્રતોને આ ઉપકારી હોય છે, સહાયક થાય છે. અને અન્તિમ ચાર શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે. શિક્ષાવ્રત એટલા માટે કે આ પ્રતિદિન અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

જે ગૃહસ્થ-આવક આ બાર વ્રતો ગ્રહણ કરે છે, તેના નિયમ કરે છે, અને તેનું પાલન કરે છે, તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં ઘણાં પાપોથી બચી જાય છે. તેના ઉપર કદી રાજકીય આક્રમ આવતી નથી. તેનું ચિત્ત પણ સ્થિર રહે છે, અને સંતોષથી-સુખથી જિંદગી વ્યતીત કરે છે. જે ગૃહસ્થ પૂરાં બારે વ્રતોનો અંગીકાર ન કરી શકે તે, તેમાંથી જેટલાં પોતાથી પાળી શકાય ૧-૨-૪-૬-૮ તેટલાં ગ્રહણ કરી શકે છે.

આ બારે વ્રતોને અંગીકાર કરનાર મનુષ્યોએ પહેલાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. અર્થાત્ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ ધરાવવો જોઈએ.

(૧૬)

બાર વ્રત

હવે બાર વ્રતોનું સંક્ષેપથી વિવેચન કરીશું.

૧. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત—આમાં આટલા શબ્દો છે. સ્થૂલ+પ્રાણ+અતિપાત+વિરમણ+વ્રત. એનો અર્થ છે, સ્થૂલ જીવોની હિંસાથી દૂર રહેવાનું વ્રત.

જીવોના બે ભેદ પહેલાં જ દેખાડવામાં આવ્યા છે. એક સ્થાવર અને બીજો ત્રસ. ૧. પૃથ્વીકાય, ૨. અપકાય, ૩. તેલિકાય, ૪. વાયુકાય અને ૫. વનસ્પતિકાય—એ પાંચ એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસાથી ગૃહસ્થોએ બચવું સર્વથા કઠણ જ નહિ, તદ્દન અસંભવિત છે, એટલા માટે સ્થૂલ ત્રસ જીવોની હિંસાનો ગૃહસ્થો ત્યાગ કરે. ગૃહસ્થોને ખેતી કરવી પડે છે, મકાન બનાવવાં પડે છે, ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં આરંભ-સમારંભના કાર્ય ગૃહસ્થોને કરવાં પડે છે, તેમાં બેઘન્દ્રિયાદિ જીવોની હિંસા પણ સંભવિત છે. જો કે ગૃહસ્થનો વિચાર તે જીવોની હિંસા કરવાનો નથી, તો પણ વિના વિચારે પણ હિંસા તો થાય છે જ. એટલા માટે આ પ્રથમ વ્રત આ પ્રકારનું બતાવેલું છે:—“નીરાગ્ર-સજન્તૃનાં હિંસાં સઙ્કલ્પસ્યજેત.” નિરપરાધી ત્રસ જીવોને, ધરાદાપૂર્વક-સંકલ્પપૂર્વક મારવાના ધરાદાથી ન મારે.

આમાં બે વાતો ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાની છે:

એક તો એ કે આમાં જો કે સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કર્યો નથી, પરંતુ પાણી, વનસ્પતિ આદિ જીવોની નિરર્થક હિંસા ન થાય, તેનો તો ખ્યાલ રાખવો જ જોઈએ. ખીજી વાત એ છે કે આમાં નિરપરાધી જીવોની હિંસાનો ત્યાગ બતાવેલો છે, એટલા માટે એમ ન સમજવું જોઈએ કે વીંછી, સાપ, વાઘ, માંકડ, જૂ આદિ જીવ અમારા અપરાધી છે અને અપરાધી સમજીને તેને મારવામાં આવે. સાપ, વીંછી, વાઘ આદિ જનનવર તો સ્વયં મનુષ્યથી એટલાં બધાં ડરે છે, કે તેઓ મનુષ્યથી સંતાઈને રહેવાને ઇચ્છે છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોની આબાદી હોય છે, ત્યાં ત્યાંથી તેઓ દૂર જ ચાલ્યાં જાય છે; અને જ્યાં સુધી તેઓ કોઈ પણ જાતના દબાવમાં, ભયમાં, આક્રમમાં નથી આવતાં અથવા ગભરાતાં નથી, ત્યાં સુધી મનુષ્ય પર કદી હુમલો કરતાં નથી. તે બિચારાં નિર્દોષ જીવોને અપરાધી સમજીને તેમનો પ્રાણ લેવો—એ મનુષ્યનો ભયંકર અત્યાચાર છે—ગુનો છે. આ ગુનાની સજા મનુષ્યો અનેક પ્રકારના રોગ, ભૂકંપ, જલપ્રલય, આગ વગેરે દ્વારા પામે છે. જે મનુષ્ય શુદ્ધ અહિંસાનું—શુદ્ધ દયાનું પાલન કરે છે તેને કોઈ જીવ તકલીફ દેતો નથી. એટલે ‘નિરપરાધી’ વિશેષણનો દુરુપયોગ ન કરવો જોઈએ.

‘નિરપરાધી’ વિશેષણ એટલા માટે દીધું છે કે માનો, કોઈ ન્યાયાધીશની સામે એક ખૂનનો ગુનેગાર આવ્યો. કાયદાની દૃષ્ટિએ તે ફાંસીની સજાને યોગ્ય છે.

તે વખતે તે અપરાધીને દંડ કરવો, સજા કરવી, તે ન્યાયાધીશને માટે જરૂરી છે. એ જ રીતે કોઈ દુષ્ટ આદમી કોઈ બહેન-બેટી ઉપર અત્યાચાર કરે છે, ચોરી કરે છે; તો તે સમયે અપરાધી ગણાય છે અને તે અપરાધની સજા કરવી ગૃહસ્થને માટે અનુચિત સમજાતી નથી.

૨. સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રત—થવું તો એમ જોઈએ કે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ અસત્ય પણ ન બોલવું જોઈએ, પરંતુ જે લોકો એટલું પાલન કરી શકતા નથી, તેને માટે સ્થૂલમૃષાવાદ-જૂઠાનો ત્યાગ દેખાડેલો છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે, અને અનુભવથી જણાય છે કે અન્ય વ્રતોનું પાલન કરવાનું જેટલું કઠિન નથી તેનાથી કેટલાયે ગણું અધિક કઠિન આ વ્રતને પાલન કરવાનું કામ છે. ક્રોધ, લોભ, ભય અને હાસ્ય—આ ચાર કારણોથી મનુષ્યો જૂઠું બોલે છે; અને આ ચાર વાતો એવી છે કે જેને છોડવી બહુ કઠિન છે. એટલા માટે મનુષ્ય બહુ સાવધાન રહે અને પોતાના જીવનની કંઈક કિંમત સમજે, ત્યારે જ તે જૂઠથી બચી શકે છે. જે ગૃહસ્થ સર્વથા જૂઠનો ત્યાગ નથી કરી શકતા, તેને પણ આ પાંચ વાતોમાં તો કદી જૂઠું ન બોલવું જોઈએ.

(૧) વરકન્યા સંબંધી:—કોઈ યુવક-યુવતીનો વિવાહ સંબંધ થતો હોય, ત્યારે પુરુષમાં અથવા સ્ત્રીમાં જે જે પ્રકારના ગુણ-દોષ હોય, શરીર સંબંધી રંગ-દંગ, અંગ-

ઉપાંગ વગેરે જે પ્રકારના હોય તેવાં જ કહેવાં જોઈએ. એવું નહિ કે હોય કંઈક અને ખતાવે તેથી ઉલટું. એવું જૂઠું કદી ન ખોલવું જોઈએ.

(૨) પશુ સંબંધી :—હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ, ભેંસ આદિ જનવરોનો ક્રય-વિક્રય થતો હોય, તો તે સમયે તે વિષયમાં પણ જૂઠું ન ખોલવું. દૂધ ન આપતું હોય ને દૂધ દે છે એમ કહે. જનવર વૃદ્ધ હોય ને જીવાન છે એમ કહે. આ લયંકર જૂઠું છે. એવું જૂઠું કદી ન ખોલવું.

(૩) ભૂમિ સંબંધી :—ઘર, હવેલી, બાગ, બગીચા, ખેતર આદિ સંબંધી જૂઠું ન ખોલવું. અર્થાત્ પોતાનું હોય ને પારકાનું કહે, પારકાનું હોય ને પોતાનું કહે. એવું કદી ન ખોલવું જોઈએ.

(૪) થાપણુમોસો :—વિશ્વાસથી કોઈ મનુષ્યે કંઈ ચીજ પોતાને ત્યાં રાખી હોય અને પાછી લેવા આવે ત્યારે સાફ ના પાડી દેવી; અથવા એાછી છે એમ સ્વીકારવું, આ જૂઠું જ નથી, પરંતુ વિશ્વાસઘાત પણ છે. એવું જૂઠું ન ખોલવું જોઈએ.

(૫) જૂઠી સાક્ષી :—કોઈના ઝગડામાં જૂઠી સાક્ષી દેવી. બન્યું હોય કંઈ અને કહેવું કંઈ. એવી જૂઠી સાક્ષી પૂરવાથી એક પક્ષને બહુ જ નુકસાન થાય છે, તેના આત્માને દુઃખ થાય છે; એટલા માટે જૂઠી સાક્ષી પણ ન દેવી જોઈએ.

આ પાંચ પ્રકારનાં અસત્યોનો તો ખાસ કરીને ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૩. સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણુ વ્રત :—ન દીધેલી ચીજને ગ્રહણ કરવી—લેવી એનું નામ છે ચોરી. આ ચોરીના ત્યાગનું વ્રત. સર્વથા સૂક્ષ્મ ચોરીનો ત્યાગ ન કરનાર ગૃહસ્થે ઓછામાં ઓછો સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ તો કરવો જ જોઈએ. ચોરી કરવાની બુદ્ધિથી કોઈની ચીજ ઉઠાવી લેવી, એનું નામ છે ચોરી. રસ્તામાં પડેલી કોઈ ચીજ ઉઠાવી લેવી, જમીનમાં દાટેલું કોઈનું ધન કાઢી લેવું, કોઈની મૂકેલી થાપણ હડપ કરી લેવી, કોઈની ચીજ ધરાદા-પૂર્વક ચોરી લઈ જવી—આ બધી ચોરીઓ જ છે. કોઈના મકાનમાં ખાતર પાડવું, કોઈનું તાણુ તોડીને માલ લઈ જવો, કોઈની ગાંઠ કાપવી, દાણચોરી (કસ્ટમ ચોરી) કરવી, ઓછું દેવું, વધારે લેવું, વળી જેનાથી રાજદંડ થાય અને લોકદષ્ટિમાં અપમાન થાય—એ બધી ચોરી જ છે. એવી ચોરી ન કરવી એ આ વ્રતનો આશય છે.

૪. સ્થૂલ મૈથુનવિરમણુ વ્રત :—ગૃહસ્થે સ્વદારા-સંતોષી રહીને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો—એ આ વ્રતનો અર્થ છે. વેશ્યા, વિધવા અને કુમારી—કોઈ પણ સ્ત્રી અર્થાત્ પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીને છોડીને બીજા સાથે સંબંધ ન કરે, પણ માતા, બહેન અને પુત્રી સમજે. એ પ્રકારે સ્ત્રીઓને માટે પણ પોતાના વિવાહિત પતિને છોડી બધા પુરુષો પિતા,

પુત્ર અને ભાઈ છે—એમ નિયમ રાખે. ‘સ્વદારા-સંતોષ’ની મતલબ જ એ છે કે પોતાની સ્ત્રીની સાથે પણ મર્યાદિત સંગ રાખે. સ્વસ્ત્રીની સાથે પણ મર્યાદાનો ભંગ કરનાર વ્યભિચારી ગણાય છે. એટલા જ માટે ગૃહસ્થ સ્વદારા-સંતોષી અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગી બને.

૫. સ્થૂલ પરિગ્રહપરિમાણ વ્રત :—સંસારના પદાર્થો ઉપર જેટલી મૂર્છા વધારે હોય છે, તેટલો જ અસંતોષ, અવિશ્વાસ, હિંસા આદિ વિશેષ થાય છે, અને એ જ દુઃખનું કારણ છે, એટલા માટે પરિગ્રહમાં નિયંત્રણ કરવું જોઈએ. ઇચ્છાનું કંઈ ઠેકાણું છે? આ ઇચ્છાને નિયમમાં રાખવી, મર્યાદિત બનાવવી, એ જ આ વ્રતનો હેતુ છે : ધન-ધાન્ય, સોનું-ચાંદી, ઘર-ખેતર, જમીન-પશુ આદિ જેટલા કોઈ પણ પદાર્થો છે, તેની એક મર્યાદા કરી લેવી જોઈએ, અને તે મર્યાદાથી અધિક મિલકત થઈ જાય, પૈસો વધી જાય તો તે ધર્મિકાર્યોમાં, પરોપકારમાં વ્યય કરવો જોઈએ. અપરિગ્રહ અથવા અલ્પપરિગ્રહ વ્રત, આત્માને શાંતિમાં રાખે છે, સંકટોમાંથી બચાવે છે અને સમાજવાદને પણ પુષ્ટ કરે છે. આનાથી પરોપકારનો પરોપકાર થાય છે.

૬. દિગ્વ્રત : ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓમાં જવા-આવવાની મર્યાદા બાંધવી. અર્થાત્ આટલા કોસથી વધારે ન જવું. આ વ્રત લોભવૃત્તિઓ પર અંકુશ રાખે છે અને અનેક પ્રકારની હિંસાથી પણ બચાવે છે.

૭. ભોગોપભોગપરિમાણુ વ્રત :—સંસારમાં પદાર્થોનો કંઈ જ અંત નથી. બધા પદાર્થોને મનુષ્ય કામમાં પણ નથી લાવતો. તથાપિ જ્યાં સુધી ઇચ્છાનો રોધ નથી કર્યો ત્યાં સુધી ચીજોનો ત્યાગ નથી થતો. એટલા માટે જરૂરતથી વધારે વસ્તુઓ કામમાં નહિ લાવવાનો નિયમ કરવો, એ આ વ્રતનો આશય છે.

ભોગોપભોગમાં બે શબ્દો છે, ભોગ+ઉપભોગ. જે ચીજ ફક્ત એક જ વખત કામમાં આવે છે, તે ભોગ્ય વસ્તુ છે, અને જે ચીજ અનેકવાર કામમાં આવે તે ઉપભોગ છે. અનાજ, પાણી, વિલેપન ઇત્યાદિ ચીજો ભોગ છે, અર્થાત્ તે ચીજો ખીજી વાર કામમાં નથી આવતી. મકાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ ઇત્યાદિ ચીજો ઉપભોગ છે, એકની એક જ ચીજ અનેકવાર કામમાં લઈ શકાય છે.

આ ચીજોનું પરિમાણુ નિશ્ચિત કરી લેવું જોઈએ. આ પ્રકારે નિશ્ચિત નિયમ કરવાથી તૃષ્ણા પર જબરદસ્ત અંકુશ આવી જાય છે. ઇચ્છાઓને—તૃષ્ણાને—ચિત્તની ચંચળતાને રોકવાનો ઉપાય એ જ છે કે પ્રત્યેક ચીજનો નિયમ કરવો.

ઓછામાં ઓછી અને જરૂર સિવાયની અધિક ચીજો શા માટે કામમાં લાવવી જોઈએ ? જ્યારે પરિમિત ચીજોનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ થઈ જશે, પછી માંસ, મદિરા આદિ અભક્ષ્ય અને આત્માનું પતન કરનારી ચીજોનો

ત્યાગ તો અનાયાસે સિદ્ધ છે. અર્થાત્ જે સ્ત્રીને અભક્ષ્ય છે, તે કદી કાનમાં લેવી ન જોઈએ, તેના તો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

આજે સંસારમાં આટલી બેકારી, આટલું દુઃખ શા કારણથી થાય છે? મનુષ્યની ઇચ્છાઓ પર કોઈ અંકુશ જ નથી. જેની પાસે દ્રવ્ય છે, તે એવી એવી સ્ત્રીઓનું પ્રદર્શન પોતાના ઘરમાં બનાવે છે કે જેનો કંઈ ઉપયોગ જ નથી. નકામો ખરચ કેટલો વધી રહ્યો છે? ધર્મશાસ્ત્રોને ભૂલવાનું આ પરિણામ દેશમાં આવેલું છે. આર્થિક, આત્મિક અને શારીરિક બંધી દ્રષ્ટિએ મનુષ્ય પડતો જ જાય છે. આ ભોગોપભોગવિરમણ વ્રત, એક જ એવું છે કે જે મનુષ્યને, બધેકે આખા દેશને સુખી બનાવી શકે છે, અનેક પાપોથી પણ બચાવી શકે છે.

આ નિયમની દૃઢતાને માટે પ્રતિદિન મનુષ્યને ચૌદ નિયમ ધારવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ ચૌદ નિયમ પછીના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવશે.

૮. અનર્થદંડવિરમણ વ્રત :—વિના પ્રયોજન પાપ બંધ થાય, એવી ક્રિયાથી દૂર રહેવું એનું નામ છે, અનર્થ-દંડવિરમણ વ્રત. વ્યર્થ-ખરાબ વિચાર કરવો-દુષ્કર્મ કરવું, પાપોપદેશ દેવો, અનીતિ, અન્યાય, જૂઠામાં પ્રવૃત્તિ કરવી, શસ્ત્રાદિ ઉપકરણ કોઈ હિંસક મનુષ્યને આપવું, ખેલ-તમાસા જોવા, ઠઠ્ઠા-મસ્કરી કરવી : આ બધા અનર્થ દંડ-નિરર્થક પાપાચરણનાં કાર્યો છે, એવાં કાર્યોથી દૂર રહેવું.

૯. સામાયિક વ્રત:—સામાયિકમાં સમ+આય+ઈક આ ત્રણ શબ્દો છે. આનો અર્થ એ છે કે જેનાથી મોક્ષમાર્ગનો લાભદાયક ભાવ ઉત્પન્ન થાય. સમસ્ત જીવો ઉપર સમાન-ભાવ-રાગ-દ્વેષ રહિત ભાવ ધારણ કરી, એકાન્ત સ્થાનમાં એ ઘડી (૪૮ મિનિટ) ધ્યાનમાં બેસવું, એતું નામ છે સામાયિક. આ સામાયિકમાં બેસીને મનુષ્ય આત્માચિંતવન કરે, મોહ-મમત્વને દૂર કરે, સમભાવ વૃત્તિને ધારણ કરે, પછી ગમે તેવો ઉપદ્રવ આવે, પરંતુ ચલાયમાન ન થવું જોઈએ. સંક્ષેપમાં કહીએ તો મન, વચન, કાયાની અશુભ-વૃત્તિઓ રોકીને શુભ ધ્યાનમાં ચિત્ત લગાવી બેસી જવું જોઈએ. સામાયિક, એ બે ઘડીની સાધુવૃત્તિ છે.

સામાયિક તો શુ, પણ ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવાનો સમય, ભક્તિ કરવા વખતે, ગુરુ-સેવાના અવસરે, એવી હરએક શુભ પ્રવૃત્તિ વખતે એવા દોષોથી બચીને જો ક્રિયા કરવામાં આવે તો તે ક્રિયાનું બહુ ફળ મળે છે. વિધિ અને શુદ્ધિ, વિવેક અને વિનય પ્રત્યેક ધાર્મિક ક્રિયામાં રાખવા જોઈએ.

૧૦. દેશાવકાસિક વ્રત :—જહ્નુ વ્રતમાં દિશાઓનું જે પરિમાણ કરેલું છે, એ યાવજજીવન પર્યાંતનું છે. તેમાં ક્ષેત્રની બહુ વિશાળતા રાખેલી હોય છે; પરંતુ હંમેશને માટે તેની મર્યાદા સંક્ષેપમાં કરવામાં આવે—એ આ વ્રતનો આશય છે. અર્થાત્ બે હજાર માર્છલ સુધી જવાનો નિયમ જહ્નુ વ્રતમાં રાખવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ કોઈ કોઈ

દિવસે દેશાવકાસિક વ્રતનું પાલન કરવા માટે બે કોસ, પાંચ કોસ અથવા ધરથી બહાર ન જવું; અથવા ૫-૭ કલાક સુધી એક જ સ્થાને બેસીને જ્ઞાન-ધ્યાન કરવું, બીઠવું નહિ—એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે તેને ‘દેશાવકાસિક વ્રત’ કહે છે.

પ્રથમનાં સ્થૂલપ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રતાદિ પાંચ આણુ-વ્રતમાં જે નિયમ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો પણ ચાર માસ, એક માસ, વીસ દિવસ, અહોરાત્રિ, એકરાત્રિ—એમ સંક્ષેપ પણ આ વ્રતને અનુસાર કરી શકાય છે.

૧૧. પૌષધ વ્રત :—ધર્મને જે પુષ્ટ કરે એનું નામ પૌષધ. ૧૨-૨૪-૪૮ અથવા જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલા કલાકને માટે સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓને છોડી કેવળ સાધુવૃત્તિથી ધર્મ-સ્થાનમાં બેસી ધર્મક્રિયામાં આશ્રૂ રહેવું એ પૌષધવ્રત છે. જેટલા સમયનો પૌષધ હોય તેટલા સમય સુધી સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવું. સ્નાન, તેલમર્દન વગેરે કોઈ પ્રકારનો શૃંગાર ન કરવો. વનસ્પતિ, કાચું પાણી આદિ સચિત્ત (જીવવાળા) પદાર્થને ન અડકવું. જેમાં હિંસા થાય એવી ક્રિયા ન કરવી. અને ૧ઉપવાસ, ૨આયંબિલ, કે ૩એકાસણા જેવી

૧. ઉપવાસ—સર્વથા આહારનો ત્યાગ.

૨. આયંબિલ—દિવસે એક જ વખત એક જ સ્થાન પર બેસીને ભોજન લેવું; જેમાં ઘી, દૂધ અને દહીં, ગોળ, તેલ અને તળેલી વસ્તુઓ તથા મુખવાસ—સોપારી વગેરે, તથા અન્ય કોઈ સ્વાદિષ્ટ ચીજ ન ખાવી. કેવળ લુખી રોટલી અને ફીકી દાળ વગેરે લેવું. ગરમ પાણી

તપસ્યા કરવી—એ પૌષધની ખાસ ક્રિયા છે.

૧૨. અતિથિસંવિભાગ વ્રત—જેણે લૌકિક પર્વ ઉત્સવાદિનો ત્યાગ કર્યો છે, તે અતિથિ છે. એવા અતિથિ તેઓ જ કહેવાય છે કે જેઓએ આત્માની ઉન્નતિ માટે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી સ્વ-પર કલ્યાણકારી સંન્યાસ-માર્ગને ગ્રહણ કર્યો છે. એવા મુમુક્ષુ મહાત્માઓનો અન્ન-પાણી, વસ્ત્ર આદિ આવશ્યક ચીજોથી સત્કાર કરવો, એ અતિથિસંવિભાગ વ્રતનો હેતુ છે. પોતાના ઉપયોગની ચીજોમાં અતિથિઓના માટે વિભાગ કરવાનું જે વ્રત તે જ ‘અતિથિસંવિભાગ વ્રત’ છે.

સાધુઓને ખીજું શું જોઈએ? અન્ન, પાણી અને વસ્ત્ર. ગૃહસ્થો વર્ષમાં કે મહિનામાં એવા બે-ચાર દિવસો અવશ્ય રાખે, કે જે દિવસે સાધુ-સંતોને ભિક્ષા આપ્યા પછી જ ભોજન કરે. જે દિવસે અતિથિસંવિભાગ વ્રત હોય, તે દિવસે તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે ‘આજે મારે ત્યાં કોઈ સાધુ-સંત આવે અને તેઓ

પીવું—આને જૈન ધર્મમાં આયંબિલ કહે છે.

૩. એકાસણું—અલક્ષ્ય અને અપેયને છોડીને કોઈ પણ અચિત્ત પદાર્થ એક જ સ્થાને બેસી દિવસે એક જ વાર ખાઈ શકાય છે. ગરમ પાણી પીવું જોઈએ—આને એકાસણું કહે છે.

લિક્ષા લઈ જાય, પછી જ હું ભોજન કરીશ. જો સાધુ-સંત ન આવે તો હું ભોજન નહિ કરું !’ એવી પ્રતિજ્ઞા પ્રભાતે ઊઠીને જ કરે. ગામમાં જે કોઈ સાધુ-સંત હોય તેમને પ્રાર્થના કરે કે ‘મહારાજ ! મારે ત્યાં લિક્ષા માટે પધારો !’ પરંતુ એ જાહેર કરવું ન જોઈએ કે ‘મારે અતિથિસંવિભાગ વ્રત છે. આપ લિક્ષા માટે નહિ આવો, તો મારે ઉપવાસ કરવો પડશે.’

જો પોતાના ગામમાં સાધુ-સંતો ન હોય, તો કોઈ સ્વધર્મી અથવા સુપાત્ર યોગ્ય પુરુષને આમંત્રણ આપી પોતાને ત્યાં લઈ જાય અને ભોજન કરાવ્યા પછી જ જામે. આવા પ્રકારે ગૃહસ્થનાં બાર વ્રત છે.

સેયંવરો ય આસંવરો ય, બુદ્ધો વા તહ ય અન્નો વા
સમભાવમાવિઅપ્પા, લહઈ મુક્કં ન સંદેહો !

(શ્વેતાંબર હોય, દ્વિગંબર હોય, ખીર હોય કે અન્ય કોઈ હોય, પણ જેનો આત્મા સમભાવથી વાસિત છે, તે મોક્ષ મેળવે છે; એમાં શંકા નથી.)

(૧૭)

ચૌદ નિયમ

મનુષ્યના કામમાં જેટલી વસ્તુઓ આવે છે, તે બધાના ચૌદ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રાતઃકાળે જિહ્વામાં જ મનુષ્ય ધારી લે, કે મારે આજે જેટલી ચીજો કામમાં લાવવી જોઈએ. તેની મર્યાદા બાંધી બાકી બધાનો ત્યાગ. ચૌદ નિયમો આ છે :

(૧) સચિત્ત—માટી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ—આ ચીજોમાં જીવ છે, જેમાં જીવ હોય તે સચિત્ત કહેવાય છે, એટલે નિયમ કરવો કે આજે મારે —માટી, નિમક વગેરે કેટલું કામમાં લાવવું ?

—પીવા અને સ્નાન કરવા વગેરે માટે પાણી કેટલું કામમાં લાવવું ?

—ચૂલા આદિ જેમાં અગ્નિ બાળવામાં આવે તે કેટલા કામમાં લાવવા ?

—પંખો, હિંડોળો ઈત્યાદિ માટે સંખ્યા નિશ્ચિત કરવી.

—લીલી વનસ્પતિનો નિયમ કરવો કે આટલાથી વધારે કામમાં નહિ લેવાય.

(૨) દ્રવ્ય—ખાવાપીવાના પદ્ધર્થોની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવી.

(૩) વિગય—માંસ, મદિરા, મધુ, માખણ—આ ચાર મહાવિકૃતિ છે, જેનાથી ઇન્દ્રિયોમાં વિકાર થાય છે. તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. ઘી, તેલ, દૂધ, દહીં, ગોળ અને તળેલી વસ્તુઓ—આ છમાંથી રોજ ૧-૨-૩ જેટલી ખની શકે તેટલી ત્યાગવી.

(૪) વાણુહ—જોડા, ચંપલ, મોજાં વગેરેની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવી.

(૫) તંખોલ—પાન, સોપારી, ઈલાયચી આદિ મુખવાસની ચીજોની સંખ્યા મુકરર કરવી.

(૬) વસ્ત્ર—કપડાંની સંખ્યા નક્કી કરવી.

(૭) કુસુમ—ફૂલ, તેલ, અત્તર વગેરેનું પરિમાણ કરવું.

(૮) વાહન—ગાડી, મોટર, ઘોડો, બેટ, ટાંગા, નાવ, હવાઈ જહાજ (એરોપ્લેન) આદિ સવારીની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવી.

(૯) શયન—પલંગ, આસન, ગાદી, તકિયા વગેરેની સંખ્યા નક્કી કરવી.

(૧૦) વિલેપન—ચંદન, તેલ, અત્તર, સાણુ વગેરે નક્કી કરવું.

(૧૧) બ્રહ્મચર્ય—પરસ્ત્રીનો ત્યાગ, સ્ત્રીઓ માટે પર પુરુષનો ત્યાગ. સ્વસ્ત્રી (સ્વપતિ)ને માટે પણ તે દિવસે મર્યાદા નક્કી કરવી.

(૧૨) દિશિ—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર, નીચે, કેટલા કોણ સુધી જવું—એ નક્કી કરવું.

(૧૩) સ્નાન—દિવસમાં કેટલી વખત સ્નાન કરવું.

(૧૪) ભ્રત—ભોજન, પાણી, દૂધ, શરબત આદિનું વજન નક્કી કરવું.

આ ચૌદ નિયમોથી અતિરિક્ત—

(૧) અસિ—શસ્ત્ર, ઓળરની સંખ્યા નક્કી કરવી.

(૨) મસી—ખડિયો, કલમ, હોદ્દર, પેન્સિલ વગેરેની સંખ્યા મુકરર કરવી.

(૩) કૃષિ—જમીન, ખગીચો વગેરેની વીધાની અમુક સંખ્યા મુકરર કરવી.

णो लोगस्तेसणं चरं ।

લોકવાદને અનુસરશે નહીં—દુનિયાની દેખાદેખી કરશે નહિ. (આચારાંગ)

[૧૮]

ગૃહસ્થોનું દિનકૃત્ય

જૈન ધર્મ કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ એક એવો આશ્રમ છે, કે જેના પર બધા આશ્રમોનો આધાર છે. પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમી ઉત્તમ અને સંસ્કારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અને તે સંતતિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સારી રીતે પાલન કરી શકે છે. ભુક્તભોગી, વિદ્વાન અને સચ્ચરિત્રશીલ ગૃહસ્થ બનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જઈ સમાજની સેવા ઠીક રીતે કરી શકે છે, અને તે સંન્યસ્ત આશ્રમમાં જઈને ઉત્તમ ચારિત્રધારી થઈ સ્વપર કલ્યાણ સાધી શકે છે. એટલા જ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ શુદ્ધ અને પવિત્ર હોવો જોઈએ—અર્થાત્ ગૃહસ્થોએ પણ પોતાનું દિનકૃત્ય એવું રાખવું જોઈએ કે જેથી આલોક અને પરલોક બંને સુધરે.

૧. બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં જાગવું, ઈશ્વરનું ધ્યાન-પ્રાર્થના કરવી, સવારની સંધ્યા (જેને જૈનધર્મમાં પ્રતિક્રમણ કહે છે) કરવી, દેવ-દર્શન, ગુરુ-વંદન, ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવો,

૧. બ્રાહ્મમુહૂર્ત તે સમય છે જ્યારે રાત્રિની ૪ ઘડી (૧૫ કલાક) બાકી રહે છે.

૨. પ્રતિક્રમણનો અર્થ છે—પાંચથી પાંચાઈ હઠવું કરેલાં પ્રાણોનો પશ્ચાત્તપ્તિ અને જાવિષ્યમાં પાપ ન કરવા માટે સાવધાન રહેવું.

દેવપૂજા, ભોજન, વ્યાપાર, સૂર્ય આયમ્યા પહેલાં વાળુ (સાંજનું ભોજન), સાંજની સંધ્યા—પ્રતિક્રમણ અને શયન—આ બધો ગૃહસ્થનો કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ. રાત્રિભોજન કદી ન કરવું જોઈએ. અહિંસાની દૃષ્ટિથી અને તંદુરસ્તીના હેતુથી પણ ગૃહસ્થે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ રાખવો જ જોઈએ.

મતલબ કે ગૃહસ્થે પોતાનું દિન-કૃત્ય એવું બનાવવું જોઈએ કે જેથી વ્યવહાર-દુનિયાદારી અને આત્મા બંનેને લાભ થાય.

એટલા જ માટે ગૃહસ્થોને માટે હમેશાં કરવાનાં છ કર્તવ્યો મુખ્યત્વે બતાવ્યાં છે. તે છ કૃત્યો આ પ્રમાણે છે :—

૧. દેવપૂજા, ૨. ગુરુ-સાધુ-સંતની સેવા, ૩. સ્વાધ્યાય, ૪. સંયમ, ૫. તપ, ૬. દાન.

૧. દેવપૂજા—પ્રતિદિન પોતાના ઇષ્ટ દેવની સ્મરણ (ધ્યાન), દર્શન અને સ્પર્શન—આ ત્રણ પ્રકારે પૂજા કરવી જોઈએ. ઇષ્ટદેવની મૂર્તિનાં દર્શન અને પૂજન કરવાં જોઈએ.

૨. ગુરુસેવા—ગુરુને પોતાને ત્યાં બોલાવી નિર્દોષ આહાર-પાણી દેવાં. તેના જ્ઞાન, દર્શન ને ચારિત્રી વૃદ્ધિને માટે સંભાળ રાખવી. આવશ્યક વસ્તુઓની પૂર્તિ કરવી, રોગાદિ વખતે દવા વગેરેનો પ્રબંધ કરવો.

૩. સ્વાધ્યાય—પ્રતિદિન ખોણો કે એક કલાક

જેટલો મેળવી શકાય તેટલો સમય ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું. સાધુ-સંતોની સાથે જ્ઞાન-ચર્ચા કરવી.

૪. સંયમ—પ્રતિદિન ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ મેળવવાની કોશિશ કરવી. ખાવા-પીવાની, જોવાની, સાંભળવાની, સૂંઘવાની ચીજો ઉપર આસક્તિ ન રાખતાં મનને કાબૂમાં રાખવું જોઈએ. અને જે ચીજોથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ ન થઈ શકે, તેવી ચીજોનો ધરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરવો.

૫. તપ—યથાશક્તિ તપસ્યા કરવી. વધારે તપસ્યા ન થઈ શકે તો ઊણોદરી તપ અવશ્ય કરવો; અર્થાત્ ભૂખ હોય તેનાથી ઓછું ખાવું.

૬. દાન—યથાશક્તિ પ્રતિદિન કંઈ ને કંઈ દાન અવશ્ય કરવું. કોઈ ગરીબ, દીન-દુઃખી કે લાચાર, પોતાના ઘેર આવી જાય, તો જરૂર અન્ન, પાણી, કપડાં જે કંઈ બની શકે, અને તેને જે કંઈ જરૂરી હોય તે દેવું જોઈએ.

આ છ કામ ગૃહસ્થાશ્રમીએ હમેશાં કરવાં જોઈએ. કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં વિવેક ન ભૂલવો જોઈએ. સમય અને આવશ્યકતા જોઈને કામ કરવું જોઈએ.

सर्वेसि जीवियं पियं, (तम्हा) णातिवापज्जे किंचणं।
(આચારાંગ)

સહુને જીવિત પ્રિય છે, માટે કોઈને કશું દેવું નહિ.

[૧૯]

દયા

જૈન ધર્મમાં દયાને પ્રધાનપદ દેવામાં આવ્યું છે. સંપૂર્ણ ધર્મો આને જ અવલંબીને રહ્યાં છે. દાન, શીલ, તપ, ભાવ, પરોપકારાદિ જોટલી શુભ ક્રિયાઓ છે, તે બધાનું મૂળ ‘દયા’ છે. એટલા જ માટે તુલસીદાસે કહ્યું છે કે—‘દયા ધર્મકા મૂલ હૈ ।’ જૈનધર્મમાં તો કહ્યું છે કે—‘ધમ્મસ્સ જણની દયા ।’ ધર્મની માતા દયા છે. દયાધર્મ ઉપર જ બધા ધર્મોનો આધાર છે. પરંતુ ‘દયા’ નું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. મનુષ્યો દયા, દયા કહે છે, પરંતુ દયા શી ચીજ છે, એ ઓછા સમજે છે.

અહિંસા અને દયામાં બહુ જ અંતર છે. કોઈ જીવને તકલીફ ન દેવી, મારવો નહિ. સતાવવો નહિ, તેના હૃદયમાં દુઃખ ન પહોંચાડવું એ ‘અહિંસા’ છે. પરંતુ આ અહિંસાનું પાલન કોણ કરી શકશે? જેના હૃદયમાં દયા હશે તે જ. એટલા માટે ‘દયા’ એ અન્તઃકરણના ભાવોનું નામ છે. દુઃખીને દેખીને આપણા હૃદયમાં દર્દ યામ તે દયા છે અથવા ‘મારી આ ક્રિયાથી બીજને દુઃખ થશે’ એવો વિચાર થવો તેનું નામ દયા છે.

‘દયા’ એક જ પ્રકારની નથી. જૈનશાસ્ત્રોમાં આઠ પ્રકારની દયા બતાવે છે. ૧. દ્રવ્યદયા, ૨. ભાવદયા, ૩. સ્વદયા, ૪. પરદયા, ૫. સ્વરૂપદયા, ૬. અનુબંધદયા,

૭. વ્યવહારદયા અને ૮. નિશ્ચયદયા. આ આઠે પ્રકારની દયાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :—

૧. દ્રવ્યદયા—જે ક્રિયા કરવી, તે યત્નપૂર્વક-ઉપયોગ-પૂર્વક કરવી. ક્રિયા કરતી વખતે એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી ક્રિયાથી જીવહિંસા ઓછી થાય. પાણી ગળાને વાપરવું, અનાજ સાફ કરીને પકાવવું, રસોઈ કરતાં લાકડાં વગેરે બરાબર દેખવાં. થોડું ધ્યાન દેવાથી જો જીવોની રક્ષા થતી હોય તો તે લાભ કેમ ન ઉઠાવવો? થોડા પ્રમાદના કારણે જીવોની હત્યા શા માટે થવા દેવી? એવો ભાવ-વિચાર રાખવો એ દ્રવ્યદયા છે.

૨. ભાવદયા—ક્રોધાદિ કષાયોને અથવા જીવહિંસાદિ પાપકર્મોને કરનાર મનુષ્યને અનુકંપાથી હિતોપદેશ દેવો એનું નામ છે ‘ભાવદયા’.

૩. સ્વદયા—પોતાની દયા-પોતાના જ આત્માની દયા. આ આત્મા અનાદિ કાળથી અંધકારમાં ફસેલો છે. મિથ્યાત્વ, અસત્યાચરણ, કષાયાદિ દુર્ગુણથી ઘેરાયેલો રહે છે. સત્ય તત્ત્વને પામતો નથી. પ્રજ્ઞની આજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી. અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ કરીને પોતે પોતાની હિંસા કરે છે. એવો વિચાર કરી દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાની, ક્રોધાદિ કષાયોને મન્દ કરવાની અને અશુભ કર્મોના નિવારણને દૂર કરવાની ચિંતા કરવી—એનું નામ છે ‘સ્વદયા’.

૪. પરદયા—પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેલકાય, વાયુકાય,

વનસ્પતિકાય—આ પાંચ એકેન્દ્રિય જીવ અને ત્રસકાય (ખેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચઠ્ઠરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય) આ છ કાય—છ પ્રકારના જીવોની રક્ષા કરવી. તે જીવોની હિંસાથી બંને ત્યાં સુધી દૂર રહેવું એનું નામ છે ‘પરદયા’.

૫. સ્વરૂપદયા—આ લોક અને પરલોકના વૈષયિક સુખોની અભિલાષાથી અથવા દેખાદેખીથી જે દયા કરવામાં આવે તે સ્વરૂપદયા છે. અર્થાત્ દયા જરૂર છે, પરંતુ તેનું ફળ નિશ્ચિત હાથરમાં બાંધી લે છે. સાંસારિક અભિલાષાઓ માટે દયા કરે છે, તેથી તેને ભલે તેના ફળ-સ્વરૂપ સાંસારિક સુખ મળે; પરંતુ સાંસારિક સુખ મળવું એ પણ સંસારવૃદ્ધિનું કારણ છે.

૬. અનુબંધદયા—જેવામાં તો હિંસા હોય પણ પરિણામમાં દયા હોય, તે ‘અનુબંધદયા’ છે. ગુરુ પોતાના શિષ્ય-શિષ્યાને હિતબુદ્ધિથી શિક્ષા આપે છે, કોઈને અનુચિત કામોથી રોકે છે, કોઈ વખત ક્રોધ પણ કરી લે છે. પિતા, પોતાના પુત્રને સન્માર્ગે ચલાવવા, તાડન-તર્જન કરે છે. પુત્રને તેથી દુઃખ થાય છે, પરંતુ તેમાં હિંસા નથી, દયા છે. અભિપ્રાય હિંસા કરવાનો નથી, પણ દયાનો છે. ડોક્ટર ઓપરેશન કરે છે, રોગી રહે છે—દુઃખી થાય છે; આ હિંસા નથી, પણ દયા છે.

૭. વ્યવહારદયા—વિધિ અને ઉપયોગ-ધ્યાન-પ્રયાસ-પૂર્વક બંધી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે ‘વ્યવહારદયા’ છે.

૮. નિશ્ચયદયા—આત્માનું જે શુદ્ધ સાધ્ય છે, આત્માનો વિકાસ કરવો, ઉચ્ચ શ્રેણિ પર ચડાવવો વગેરે, સાધ્યના વિચારમાં-ઉપયોગમાં એકત્વભાવને ધારણ કરવો, તત્ક્ષીન થવું અર્થાત્ અભેદ ઉપયોગનું નામ છે ‘ભાવદયા’.

આ આઠ પ્રકારની દયામાં અભયદાન, અનુકંપા આદિ બધાનો સમાવેશ થાય છે.

૫૩ દર્શન જિન-અંગ ભણીને,
 ન્યાય ૫૩ંગ નો સાધે રે,
 નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક,
 ૫૩ દર્શન આરાધે રે.—આનંદધનજી.

[૨૦]

ધ્યાન

જૈનશાસ્ત્રોમાં ધ્યાનનો વિષય પણ મહત્વનો માનવામાં આવ્યો છે. ધ્યાનનો સામાન્ય અર્થ છે વિચાર અથવા મનની પ્રવૃત્તિ. મનુષ્યમાત્રને પ્રતિક્ષણુ ધ્યાન તો રહે જ છે, પરંતુ તેનો વિષય અને તેનું સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન છે. કોઈ વખતે કોઈ વિષયનું ધ્યાન રહે છે અને કોઈ સમયે કોઈ વિષયનું. આવો જ વિચાર-જે ધ્યાન મનુષ્યને થાય છે તેના ચાર ભેદ જૈનશાસ્ત્રોમાં ખતાવવામાં આવ્યા છે: ૧. આર્તધ્યાન, ૨. રૌદ્રધ્યાન, ૩. ધર્મધ્યાન, ૪. શુદ્ધ ધ્યાન.

૧. આર્તધ્યાન—

(૧) અપ્રિય વસ્તુ મળ્યાથી તેના વિયોગ માટે ચિંતા કરવી-એ અનિષ્ટ-સંયોગ-આર્તધ્યાન છે.

(૨) દુઃખ આવી પડતાં તેને દૂર કરવાનો નિરંતર વિચાર કરવો એ ‘રોગચિંતા’ આર્તધ્યાન છે.

(૩) પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થયે તેને મેળવવાની નિરંતર ચિંતા કરવી તે ‘દુષ્ટવિયોગ’ આર્તધ્યાન છે.

(૪) જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી તેને મેળવવા નિરંતર વિચાર કરવો આ ‘નિદ્ધાન’ આર્તધ્યાન છે.

સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત

ચાર કારણોમાંથી કોઈ ને કોઈ કારણુ પ્રત્યેક વ્યક્તિને અવશ્ય હોય છે, અને એ કારણુથી વિચાર-ચિંતા અવશ્ય થાય છે.

૨. રૌદ્રધ્યાન—

હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયરક્ષણને માટે નિરંતર જે ચિંતા તે રૌદ્રધ્યાન છે. આ ઉપરથી આના ૧. હિંસાનુબંધી, ૨. અનૃતાનુબંધી, ૩. સ્તેયાનુબંધી અને ૪. વિષય સંરક્ષણાનુબંધી—આ ચાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

જે મનુષ્યનું ચિત્ત કૂર અને કઠોર બને છે, તે રુદ્ર કહેવાય છે અને તેના આત્માનું જે ધ્યાન તે રૌદ્રધ્યાન છે.

૩. ધર્મધ્યાન—

જેનાથી આત્મિક લાભ થાય, અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય, એવા વિચારો કરવા તે ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. એના પણ ચાર ભેદ છે.

(૧) પ્રભુની આજ્ઞા શી છે? કવી હોવી જોઈએ? એની પરીક્ષા કરીને તેની આજ્ઞાની ખોજ કાઢવા જે મનો-યોગ દેવામાં આવે તે ‘આજ્ઞાવિચય’ ધર્મધ્યાન છે.

(૨) પોતાનામાં જે દોષ હોય, તેના સ્વરૂપનું અને તેમાંથી છૂટવાનો જે વિચાર કરાય તે ‘અપાયવિચય’ ધર્મધ્યાન છે.

(૩) અનુભવમાં આવનાર કર્મના ફળોમાંથી કયું ફળ કયા કર્મના કારણથી થશે, તેનો તથા અમુક કર્મનું અમુક ફળ થઈ શકે છે, એનો વિચાર કરવો તે ‘વિપાક-વિચય’ ધર્મધ્યાન છે.

(૪) લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવા માટે જે મનો-યોગ દેવામાં આવે તે ‘સંસ્થાનવિચય’ ધર્મધ્યાન છે.

૪. શુદ્ધધ્યાન—

શુદ્ધધ્યાન તો જ્યારે આત્માની મુક્તિ થવાની હોય છે તે સમય લગભગમાં થાય છે. જે સમયે આત્માનો મોહ ક્ષીણ થઈ જાય છે, અથવા ઉપશાન્ત થઈ જાય છે, ત્યારે આત્માને શુદ્ધધ્યાન થાય છે, એના પણ ચાર ભેદ છે.

૧. પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર,

૨. એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર,

૩. સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ,

૪. વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ—સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ.

(૧) પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર—આ મનયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગવાળાને થાય છે.

(૨) એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર—આ ત્રણમાંથી કોઈ એક યોગવાળાને પણ થાય છે.

(૩) સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપ્રાપ્તિ—આ કોઈ પણ કાયયોગ-વાળાને થાય છે.

(૪) વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ—આ મન, વચન અને કાયાના યોગથી નિવૃત્ત થનારા અયોગીને જ થાય છે.

આ ધ્યાનનાં નામોમાં ‘વિતર્ક’ શબ્દ છે, એનો અર્થ છે શ્રુત. અને વિચારનો અર્થ છે અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંક્રાન્તિ.

આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે,
 ખીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે,
 વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે,
 આનંદધન મત સંગી રે.—આનંદધનજી.

[૨૧]

લેશ્યા

ધ્યાનના જેવો જ લગભગ લેશ્યાનો વિષય છે. સમય સમય પર જીવોના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. સ્વભાવના પરિવર્તનથી જેમ બાહ્ય આકૃતિમાં સ્પષ્ટ ફરક દેખવામાં આવે છે, તેવી રીતે તેની આન્તર સ્થિતિ પણ થઈ જાય છે. એક મનુષ્ય જ્યારે ક્રોધ કરે છે, તે સમયે આપણે દેખીએ છીએ, કે તેના ચહેરામાં પરિવર્તન થઈ જાય છે પરંતુ સાથે સાથે જ ક્રોધ વખતે તેનું મોઢું પણ ખરાબ થઈ જશે; અને તેના હૃદયમાં એવા જ કલુષિત વિચારો ઊઠશે.

જેમ સ્ફટિક રત્નની આગળ જે રંગની ચીજ રાખવામાં આવે તે જ પ્રકારના રંગનું સ્ફટિક રત્ન જોઈ શકાય છે, તે જ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સંયોગથી આત્માના પરિણામ બદલાતા જાય છે. તેને જ જૈન શાસ્ત્રકારોએ લેશ્યા કહી છે. લેશ્યા એ મનોયોગનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ છે. માનસિક આન્દોલન-આત્મિક પરિણામો જેવાં જેવાં બદલાય છે, તેવા જ પ્રકારનું રૂપ-રંગ બદલાતું જાય છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ લેશ્યાઓના પણ રંગ બતાવ્યા છે. તે રંગો ઉપરથી જ લેશ્યાઓનાં છ નામ રાખવામાં આવ્યા છે.

૧. કૃષ્ણ લેશ્યા—જે વખતે આત્માના પરિણામ અંજન, ભરોડ કે કોયલના રંગ જેવા કાળા બની જાય છે, તે સમયના ભાવને ‘કૃષ્ણ લેશ્યા’ કહેવામાં આવે છે.

૨. નીલ લેશ્યા—જે સમયે આત્માના પરિણામ પોપટનાં પીંછાં, મોરનો કંઠ અને નીલકમળના રંગ જેવા હોય છે તે સમયના ભાવને ‘નીલ લેશ્યા’ કહે છે.

૩. કાપોત લેશ્યા—શણતું ફૂલ કે વેંગણના ફૂલ જેવા આત્માના પરિણામ થાય તે સમયના ભાવને ‘કાપોત લેશ્યા’ કહે છે.

૪. તેજો લેશ્યા—ઊગતા સૂર્ય અને સંઘ્યા જેવા રંગવાળા આત્મપરિણામના ભાવને ‘તેજો લેશ્યા’ કહેવામાં આવે છે.

૫. પદ્મ લેશ્યા—કણેર કે ચમ્પાના પુષ્પ જેવા રંગવાળા આત્મપરિણામના ભાવને ‘પદ્મ લેશ્યા’ કહે છે.

૬. શુક્લ લેશ્યા—ગાયત્રી દૂધ કે સમુદ્રના ફીણ જેવા આત્મપરિણામના ભાવને ‘શુક્લ લેશ્યા’ કહેવાય છે.

પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ અપ્રશસ્ત (ખરાબ) હોય છે, પાંચલી ત્રણ પ્રશસ્ત (સારી) હોય છે.

આધુનિક વિજ્ઞાન પણ એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે આત્માનાં જ વિચારનાં આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે,

તેનો પણ રંગ હોય છે. કૂર વિચાર કરનારના હૃદયમાં કાળા રંગનાં મોજાં ઊઠે છે.

મનુષ્ય જેમ જેમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ— આ કષાયોમાં વધારે તલ્લીન બને છે તેમ તેમ તેની લેશ્યાઓ વધારે મલિન બને છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં, આ લેશ્યાને માનસિક પરિણામોની ક્રામળતા, તીવ્રતા, તીવ્રતરતા, તીવ્રતમતા સમજવાને માટે એક વૃક્ષ ઉપર લાગેલાં ફળ લેવાની ઇચ્છાવાળા છ મનુષ્યોનું ઉદાહરણ દેવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાંત એવું છે, કે એક વાર છ મિત્રો જાંબુ ખાવા માટે ગયા. ભારે મજનનાં જાંબુ પાક્યાં હતાં. જોઈને મોંમાં પાણી આણીને એક મિત્રે કહ્યું :

‘અરે યાર, મૂળ સાથે જ વૃક્ષને તોડી પાડો. કાચાં-પાકાં તમામ જાંબુ ખાઈ જઈએ.’ (કૃષ્ણ લેશ્યા)

બીજો મિત્ર એ વારે બોલ્યો : ‘ના ભાઈ, ઝાડને શું કામ કાપવું ? મોટી મોટી ડાળો જ કાપી નાખોને !’ (નીલ લેશ્યા)

ત્યારે ત્રીજો મિત્ર કહે : ‘મોટી ડાળો કાપવાથી શું સર્થ ! અરે, જાંબુ તો નાની ડાળો પર છે, માટે તે જ કાપોને !’ (કાપોત લેશ્યા)

આ સાંભળી ચોથા મિત્રે કહ્યું : ‘તમારી આ રીત ખોટી છે. માત્ર ફળના ગુચ્છાઓને તોડી લો, એટલે આપણું કામ સરી જશે.’ (તેજો લેશ્યા)

ચારે મિત્રોને તેમનાં કામથી વારતાં પાંચમાએ કહ્યું : ‘તમે ખોટી વાત કરો છો. આપણે જાંબુ ખાવાં છે, તો જાંબુ જ ઝાડ પરથી તોડી લો.’ (પદ્મ લેશ્યા)

ત્યારે છઠ્ઠો મિત્ર કહે : ‘ભાઈઓ, એ બધી લપ મૂકોને ! આ જમીન પર પાકાંગલ જાંબુ પડ્યાં છે એ જ ઉડાવોને !’ (શુક્લ લેશ્યા)

કાર્ય તો એક જ છે, જાંબુ ખાવાનું, પણ તેની રીતિ-નીતિ અંગેની ભાવનાઓના પ્રકારભેદ છે. આનું નામ લેશ્યા.

જૈન ધર્મ

[ઉત્તરાર્ધ]

(૨૨)

જીવ

સંસારના સંપૂર્ણ પદાર્થો જે વિભાગમાં વિભક્ત થઈ શકે છે : એક ચેતન અને બીજો જડ. પરન્તુ વિસ્તારથી સમજવા માટે તેના નવ ભેદ પણ કર્યા છે :—૧. જીવ, ૨. અજીવ, ૩. પુણ્ય, ૪. પાપ, ૫. આશ્રવ, ૬. સંવર, ૭. નિર્જરા, ૮. બંધ અને ૯. મોક્ષ. આને નવતત્વ કહેવામાં આવે છે. આમાં સૌથી પ્રથમ જીવ છે, એને આત્મા પણ કહે છે.

જૈન સિદ્ધાન્તમાં જીવનું લક્ષણ બતાવ્યું છે : ‘ચેતના-લક્ષણો જીવઃ’ જેમાં ચેતના હોય તેનું નામ છે જીવ. આનું વિશેષ લક્ષણ એ છે કે :—

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મેણે કરનારો અને સમસ્ત કર્મેણાં ફળને ભોગવનારો, કર્મેણાં કારણથી ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓમાં જનારો, અને સમસ્ત કર્મેણે દૂર કરીને નિર્વાણ-પદ-મોક્ષપદ-પરમાત્મા પદને પ્રાપ્ત કરનારો આત્મા, જીવ છે. પ્રાણે^૧ ધારણ કરવાથી તે પ્રાણી પણ કહેવાય છે.

૧. પ્રાણ દશ માનવામાં આવ્યા છે. પાંચ ઇન્દ્રિય (૧. સ્પર્શન, ૨. રસન, ૩. દ્રાણ, ૪. ચક્ષુ અને ૫. શ્રોત), ત્રણ બલ (૧. મન, ૨. વચન અને ૩. કાય), ૯. શ્વાસોસ્થવાસ અને ૧૦. આયુષ્ય.

જીવોના મુખ્ય બે ભેદ છે :- ૧. સંસારી અને ૨. મુક્ત. જે જીવ કર્મોનાં આવરણથી યુક્ત છે, તે બધા સંસારી જીવો છે.

દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નરક—આ ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરનારા જીવો સંસારી કહેવાય છે. અને સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી જેમણે મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે, તે મુક્ત અથવા સિદ્ધ જીવ છે. બંને પ્રકારના જીવો અનાદિ અનંત છે. ન તેઓ કદી ઉત્પન્ન થયા અને ન તેમનો કદી નાશ થવાનો છે. જે મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા છે તે બધા એક સ્વભાવના—એક સ્વરૂપના છે; કેમકે

એકેન્દ્રિય જીવોને—સ્પર્શનેન્દ્રિય, કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય આ ચાર પ્રાણ છે.

બેઘન્દ્રિય જીવોને—ઉપર્યુક્ત ચાર ઉપરાંત રસનેન્દ્રિય અને વચનબળ અધિક હોવાથી છ પ્રાણ છે.

તેઘન્દ્રિય જીવોને—ઉપર્યુક્ત છ ઉપરાંત દ્રાણેન્દ્રિય હોવાથી સાત પ્રાણ છે.

ચઉરિન્દ્રિય જીવોને—ઉપર્યુક્ત સાત ઉપરાંત ચક્ષુઘ્નેન્દ્રિય હોવાથી આઠ પ્રાણ છે.

અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને—ઉપર્યુક્ત આઠ ઉપરાંત શ્રોત્રેન્દ્રિય વધુ હોવાથી નવ પ્રાણ હોય છે અને

સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને—ઉપર્યુક્ત નવ ઉપરાંત મનોબળ અધિક હોવાથી ૧૦ પ્રાણ હોય છે.

પોતાના સ્વરૂપમાં આવવાથી કંઈ ભેદ નથી રહેતો. સંસારી જીવો સિન્ન સિન્ન અવસ્થાના અને સ્વરૂપના છે, તેનું કારણ કર્મ છે—તેના ઉપર લાગેલાં આવરણ છે.

હવે જે સંસારી જીવો છે, તેના બે ભેદ છે :
૧. સ્થાવર અને ૨. ત્રસ.

સ્થાવર તે જીવો છે, કે જેને કેવળ શરીર જ હોય છે. જો કે તેઓમાં હલન-ચલનની ક્રિયા પ્રત્યક્ષરૂપે દેખવામાં નથી આવતી, છતાં તેઓમાં આહારસંજ્ઞા, ભય-સંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહ (ગ્રહણ કરવાની શક્તિ) સંજ્ઞા જેવામાં આવે છે. આ સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે :
૧. પૃથ્વીકાય, ૨. અપકાય, ૩. તેજસકાય, ૪. વાયુકાય અને ૫. વનસ્પતિકાય. આ વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં તો સૂક્ષ્મદર્શકાદિ યંત્રો દ્વારા પૃથ્વી (માટી આદિ), પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં જીવ-આત્મા હોવાનું પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવાયું છે.

ત્રસ જીવ તે છે, જેને બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે, જે સ્વયં હરી-ફરી શકે છે.

કૃમિ, ગંડોસા, જળો, શંખ, કોડા વગેરે બે ઇન્દ્રિયવાળાં છે. કીડી, જૂ, મંકોડા, માંકડ, ઈયળ, ઘિમેલ, વગેરે ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાં છે. માખી, ભખરો, વીંછી, બગાઈ વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયવાળાં છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, માછલાં, દેવતા અને નારકી—આ બધા જીવો પાંચ ઇન્દ્રિયવાળાં છે.

સમજવું જોઈએ કે જેને એક જ ઇન્દ્રિય હોય છે તેને ફક્ત શરીર જ હોય છે, મુખ વગેરે નથી હોતું; તો પણ તેમનામાં ગ્રહણશક્તિ હોવાથી તેઓ આહાર વગેરે કરી શકે છે. જેમ વનસ્પતિ પોતાનો આહાર જમીનમાંથી રસ ચૂસી લે છે; તેમ અગ્નિનો આહાર વાયુ છે. જેટલો વાયુ જોઈએ તેટલો તે ગ્રહણ કરે છે. જો તેને પોતાનો ખોરાક ન મળે તો તે મરી જાય. દીવા ઉપર કાચનો પ્યાલો ઢાંકી દો, હવા મળવી બંધ થઈ જશે. અગ્નિ ઉપર ધૂળ અથવા પાણીનો મારો ચલાવો, તે બંધ થઈ જશે, કેમકે તેને પોતાનો ખોરાક-હવા મળવી બંધ થઈ જાય છે.

જો ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને શરીર અને મુખ હોય છે. ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાને શરીર, મુખ અને નાક હોય છે. ચાર ઇન્દ્રિયવાળાને શરીર, મુખ, નાક અને આંખ હોય છે. અને જેને આ ચાર ઉપરાંત કાન હોય છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો છે.

સ્થાવર જીવના બે ભેદ છે : ૧. સૂક્ષ્મ સ્થાવર અને ૨. ખાદ્ય સ્થાવર.

આ સ્થાવર અને ત્રણ બંને પ્રકારના જીવો સમુચ્ચય રૂપથી છ પર્યાપ્તિવાળા હોય છે. છ પર્યાપ્તિઓ આ છે :— ૧. આહાર પર્યાપ્તિ, ૨. શરીર પર્યાપ્તિ, ૩. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, ૪. શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ, ૫. ભાષા પર્યાપ્તિ, ૬. મન:પર્યાપ્તિ.

પર્યાપ્તિ એક શક્તિવિશેષનું નામ છે. જે શક્તિથી આહાર ગ્રહણ કરાય તે આહાર પર્યાપ્તિ, જે શક્તિથી શરીરની રચના થાય, તે શરીર પર્યાપ્તિ. આ પ્રકારે બધી શક્તિઓ સમજવી. જે જીવોને આ છયે શક્તિઓ અપૂર્ણ હોય, તે અપર્યાપ્તા અને પૂર્ણ હોય તે પર્યાપ્તા કહેવાય છે.

સ્થાવર જીવોમાં પ્રારંભની ચાર— ૧. આહાર, ૨. શરીર, ૩. ઇન્દ્રિય, ૪. શ્વાસોચ્છ્વાસ—પર્યાપ્તિ હોય છે.

બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને મનને છોડીને, પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે.

પાંચેન્દ્રિય જીવોના બે ભેદ છે : ૧. સંજ્ઞી પાંચેન્દ્રિય અને ૨. અસંજ્ઞી પાંચેન્દ્રિય. સંજ્ઞા કહે છે મનને, જેને ‘મન’ નથી હોતું, તેને અસંજ્ઞી કહે છે. અસંજ્ઞી પાંચેન્દ્રિયને પાંચ અને સંજ્ઞી પાંચેન્દ્રિયને છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ જીવોના ભેદાનુભેદોનું બહુ જ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કરેલું છે. સ્થાવર અને ત્રસ બંનેના ૧૪ ભેદ પણ બતાવેલા છે. ૫૬૩ ભેદ પણ દેખાડેલા છે, અને અનન્તભેદ પણ કહેલા છે. મધ્યમ સ્થિતિના જે ૫૬૩ ભેદો બતાવેલા છે તે આ પ્રકારે છે :—

૪૮ ભેદ, તિર્થંચના, ૧૪ નારકીના, ૩૦૩ મનુષ્યોના અને ૧૯૮ ભેદો દેવતાના બતાવેલા છે—બધા મળી ૫૬૩ ભેદ છે.

(૨૩)

અજીવ

જીવોનું જે લક્ષણ બતાવેલું છે તે લક્ષણ જેમાં ન હોય તેનું નામ છે ‘અજીવ’. જેમાં જ્ઞાન ન હોય, કર્મ ન હોય, કર્તાપણું ન હોય, જડસ્વરૂપ હોય—તેનું નામ અજીવ છે.

સંસારમાં એવા જેટલા અજીવ-જડ પદાર્થો છે, તે બધાને જૈન શાસ્ત્રકારોએ પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત કરેલા છે; જેનાં નામ આ છે:—

૧. ધર્માસ્તિકાય, ૨. અધર્માસ્તિકાય, ૩. આકાશાસ્તિકાય, ૪. પૃથ્વીલાસ્તિકાય અને ૫. કાળ. આ પાંચેમાં જીવાસ્તિકાયને મેળવવાથી આખા સંસારમાં છ દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યાં છે.

‘અસ્તિકાય’ શી વસ્તુ છે? અસ્તિ+કાય. અસ્તિનો અર્થ છે પ્રદેશ અને કાયનો અર્થ છે સમૂહ. અર્થાત્ પ્રદેશોનો સમૂહ—એનું નામ છે અસ્તિકાય. હવે પ્રદેશ શી વસ્તુ છે, એ પણ સમજવું જોઈએ. ‘પ્રદેશ’ અને ‘પરમાણુ’માં વિશેષ અન્તર નથી. ‘પરમાણુ’ જ્યાં સુધી અવયવી-વસ્તુ-પદાર્થની સાથે લાગેલો હોય, ત્યાં સુધી તે પ્રદેશ કહેવાય છે; અને અવયવીથી છૂટો પડે તો તે જ ‘પરમાણુ’ કહેવાય છે. પ્રદેશનો અર્થ છે પદાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ. પરંતુ એક વાત છે—અન્ય પદાર્થોના

પ્રદેશો અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અંશો, તે પદાર્થોથી જુદા થઈ શકે છે, પરંતુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્માના પ્રદેશો એકબીજાથી એવા મળેલા છે, સંગઠિત થયેલા છે કે તે જુદા થતા નથી. એટલા માટે જ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થ અખંડ દ્રવ્યાત્મક પદાર્થ માનવામાં આવ્યા છે.

આ પદાર્થોમાંથી કોઈના અસંખ્ય પ્રદેશ છે; કોઈના અનન્ત છે. અને કોઈના સંખ્યાત પણ છે.

હવે જે જે શબ્દોની સાથે ‘અસ્તિકાય’ શબ્દ લગાવેલો છે, તેનો અર્થ એ કરવો જોઈએ કે ‘ધર્મ’ નામક પદાર્થોના પ્રદેશોનો સમૂહ. ‘અધર્મ’ નામક પદાર્થોના પ્રદેશોનો સમૂહ. ‘આકાશ’ નામક પદાર્થોના પ્રદેશોનો સમૂહ. કાળની સાથે ‘અસ્તિકાય’ શબ્દ જોડવામાં નથી આવ્યો; તેનું કારણ એ છે કે ભૂતકાળ છે, તો તે નષ્ટ થયો છે. તેનું અસ્તિત્વ નથી; અને જે ભવિષ્યકાળ છે, તે તો આ સમયે અસત્ છે; પદાર્થ જ નથી; અને વર્તમાનકાળ, એ તો ક્ષણમાત્ર જ છે, તેના પ્રદેશોનો સમૂહ થઈ શકતો નથી. હા, આગળના પ્રકરણમાં ‘જીવ’ પદાર્થ બતાવી ચૂક્યા છીએ, તે જીવ પદાર્થની સાથે ‘અસ્તિકાય’ (પ્રદેશોનો સમૂહ) શબ્દ અવશ્ય લગાવી શકાય છે, કેમકે જીવને અસંખ્ય પ્રદેશોનો સમૂહ રહેલો છે. એ જ કારણ છે કે જીવ શરીરથી વ્યાપ્ત રહે છે.

હવે એ વાતનો વિચાર કરીએ કે આ પાંચ પ્રકારના

‘અણુ’ પદાર્થો બતાવ્યા છે, તે શું છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે?

૧. ધર્માસ્તિકાય—ધર્મ એટલે અહીં, જેનાથી પુણ્ય થાય છે, આત્મકલ્યાણ થાય છે, એ અર્થ નથી સમજવાનો. આ સંસારમાં-સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં એક એવો પદાર્થ વ્યાપ્ત થઈને રહેલો છે કે જે ગતિ કરનાર જીવો અને ગતિ કરનાર જડ પદાર્થોને સહાયક બને છે. જેમ વૈજ્ઞાનિક લોકો ‘ઈથર’ નામના એક પદાર્થને માને છે, તે જ પ્રકારે અથવા કંઈક બિન્નતા રાખનાર એક પદાર્થ આખા લોકમાં ભરેલો છે; જેની સહાયતાથી જીવો અને જડ પદાર્થોની ગતિ થાય છે. માછલીમાં જીવ છે, ચાલવા ફરવાની શક્તિ છે; પરંતુ તેની ગતિમાં પાણી સહાયક છે. પાણીની સહાયતા વિના માછલી ચાલી શકતી નથી. એ જ પ્રકારે પ્રત્યેક જીવ અને જડ પદાર્થની ગતિમાં સહાયક આ ‘ધર્માસ્તિકાય’ નામનો પદાર્થ છે.

૨. અધર્માસ્તિકાય—જેમ ગતિ કરવામાં સહાયક ‘ધર્માસ્તિકાય’ છે, તેવી જ રીતે જીવ અને જડ પદાર્થની સ્થિતિ થવામાં સહાયક આ ‘અધર્માસ્તિકાય’ નામનો પદાર્થ છે. ચાલવામાં, ફરવામાં અને સ્થિર થવામાં જીવ અને જડ પદાર્થો સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ ‘સહાયક’ તરીકે અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા રાખે છે. આ વાત તો વૈજ્ઞાનિકો પણ કહે છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ આને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય કહેલ છે.

૩. આકાશાસ્તિકાય—‘ આકાશ ’ અર્થાત્ જે અવ-કાશ દે—જગ્યા આપે એનું નામ છે આકાશ. આ આકાશના બે વિભાગ છે : ૧. લોકાકાશ અને ૨. અલોકાકાશ. ‘ આકાશ ’ જેવા વ્યાપ્ત પદાર્થના બે વિભાગ બતાવવાનો હેતુ ઉપર બતાવેલા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નામના બે પદાર્થો છે—અર્થાત્ જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નામના બે પદાર્થો છે, ત્યાં સુધીનું આકાશ લોકાકાશ કહેવાય છે. અને જ્યાં તે બે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ જ નથી, તે અલોકાકાશ કહેવાય છે. જૈન-શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે, સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરીને જે જીવ આ સંસારથી મુક્ત થાય છે, તે ઉર્ધ્વ ગતિ કરીને લોકાગ્રમાં જઈને સ્થિર થાય છે, એ જ કારણ છે કે લોકાગ્ર સુધી જ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નામના પદાર્થો છે, તેનાથી આગળ નથી અને તેથી તેની ગતિ પણ નથી. પરિણામે એ નક્કી થયું કે, અલોકાકાશમાં ન કોઈ જીવ છે, અને ન કોઈ પરમાણુ-પુદ્ગલ છે—અર્થાત્ ‘ આકાશ ’ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી.

યદિ ‘ ધર્માસ્તિકાય ’ અને ‘ અધર્માસ્તિકાય ’ના કારણથી આકાશના આ બે વિભાગ ‘ લોકાકાશ ’ અને ‘ અલોકાકાશ ’ ન માનવામાં આવતે તો સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી સંસારથી મુક્ત થનારા આત્માની ગતિ ક્યાં જઈને અટકતી, તેનો નિર્ણય થઈ શકત નહિ.

૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય—પરમાણુથી લઈને જેટલા નાના-મોટા રૂપી પદાર્થો છે, તે બધા ‘પુદ્ગલ’ કહી શકાય છે. તેવી જ રીતે પરમાણુઓનું જે દશ્યમાન પદાર્થરૂપ કાર્ય છે, તે બધા પુદ્ગલ છે. કેટલાક પદાર્થો દેખી શકાતા નથી, તો પણ તે પરમાણુઓના સમૂહરૂપ કાર્ય તો છે જ—અર્થાત્ તે પણ પુદ્ગલ છે. જેમ શબ્દ-અવાજ બે વસ્તુના સંઘર્ષણથી-અથડાવાથી જે અવાજ-શબ્દ નીકળે છે, તે પણ પુદ્ગલ છે. હોલ, નગારું અથવા કોઈ પણ વાદ્યથી નીકળનાર શબ્દ, એ બધાં પુદ્ગલ છે. પૂરણ થવું, મળવું, જુદા થવું—એ બધા પુદ્ગલના સ્વભાવ છે. ગંધ પદાર્થોની જેમ વાયુની અનુકૂળતાને આધારે તે ફેલાઈ જાય છે. એ જ કારણ છે, કે શબ્દ, ભલે તે મનુષ્યના મુખથી નીકળ્યો હોય અથવા વાદ્ય આદિથી નીકળ્યો હોય, તો પણ તે બધાં પુદ્ગલ છે. ગ્રામોફોનની રેકૉર્ડ, ટેલીફોન, વાયરલેસ, રેડિયો ઇત્યાદિ આધુનિક યંત્રોએ આપણને શબ્દોનું ‘પુદ્ગલપણું’ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. જે શબ્દ-અવાજ પુદ્ગલ ન હોત તો આ યંત્રો દ્વારા એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન પર કદી પહોંચી શકત નહિ. રેકૉર્ડમાં આ શબ્દો કદી ભરી ન શકાત. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે, જ્યારે કે આવા કોઈ આવિષ્કારો નહોતા, તે સમયે ભગવાન મહા-વીર દેવે પોતાના જ્ઞાનથી જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી હતી; તે વસ્તુ આ વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં પ્રયોગો દ્વારા પ્રત્યક્ષ થઈ રહી છે. શબ્દની પેઠે જાયા, તડકો, અંધકાર વગેરેને

પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં પૌદ્ગલિક માન્યા છે.

‘પરમાણુ’ પ્રત્યક્ષ નથી થતો, પરંતુ પરમાણુનું કાર્ય સમૂહરૂપે જે પુદ્ગલ બને છે, તે તેનું-પરમાણુનું ચિન્હ છે, તે પ્રત્યક્ષ હોય છે.

આ બધું જગત જે જડવત્ દેખાય છે, તે બધું પરમાણુનું કાર્ય, અર્થાત્ પુદ્ગલ છે. આ પરમાણુ, દ્રવ્ય-રૂપથી તો અનંત છે, અર્થાત્ તેની આદિ નથી અને નાશ પણ નથી. પરંતુ પર્યાયરૂપે તે જ સાદિ છે, અને સાન્ત પણ છે, અર્થાત્ પરમાણુઓનું સમૂહરૂપ કાર્ય, તે સાદિ છે અને તેનો નાશ પણ થાય છે, અર્થાત્ જે પુદ્ગલ બને છે, તેનો નાશ અવશ્ય થાય છે. જેમ આ શરીર છે તે પુદ્ગલ છે, આનો નાશ થશે, પરંતુ તેનું પરમાણુરૂપ દ્રવ્ય ખીન્ન આકારમાં કાયમ રહેશે.

(૫) કાળ—આ એક પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં રૂપાન્તર થવું, પરિવર્તન થવું, આ બધું કાળનું પરિણામ છે. નવી વસ્તુ જૂની થાય છે, જૂની વસ્તુનો નાશ થાય છે. મનુષ્ય નાનાથી મોટો થાય છે, મોટાથી વૃદ્ધ અને વૃદ્ધથી મૃત્યુ પામે છે, આ બધો કાળનો પ્રભાવ છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના ભેદ, આ બધા કાળના જ ભેદો છે. ક્ષણ, સેકન્ડ (Second), મિનિટ (Minute), કલાક, દિન, પક્ષ, માસ, સંવત્સર, યુગ—આ બધા કાળના જ ભેદો છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં જગતની પ્રવૃત્તિ—

નિવૃત્તિમાં જે પાંચ કારણ માનવામાં આવ્યાં છે તેમાં કાળ પણ એક કારણ છે. ૧. કાળ, ૨. સ્વભાવ, ૩. નિયતિ, ૪. પુરુષાર્થ, ૫. કર્મ—આ પાંચ કારણોથી પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આતું વર્ણુન આગળ આવશે.

કાળની સાથે ‘અસ્તિકાય’ કેમ લગાડ્યો નથી? તે તો પ્રારંભમાં જ બતાવવામાં આવ્યું છે.

૧. ધર્માસ્તિકાય, ૨. અધર્માસ્તિકાય, ૩. આકાશાસ્તિકાય, ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય અને ૫. કાળ—આ પાંચ દ્રવ્ય-પદાર્થ અજીવતત્ત્વરૂપે માનવામાં આવ્યાં છે. આ પાંચેમાં સંપૂર્ણ સંસારના અજીવ પદાર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

कोहं च माणं च तहेव

मायं लोभं चउत्थं अज्झत्थदोसा ।

ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એ ચાર પ્રકારના આત્મદોષ છે. (સૂયગડાંગ)

[૨૪]

પુણ્ય

આ સંસારમાં મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરીને બે પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે : એક શુભ અને બીજી અશુભ—સારી અને ખરાબ. સંસારની જે વિચિત્રતા દેખાય છે અર્થાત્ કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ રાજા, કોઈ રંક, કોઈ સ્વામી, કોઈ સેવક, કોઈ સેંકડોનું પાલન કરે છે, કોઈ પોતાનું પણ પેટ ભરી શકતો નથી, કોઈ શરીરથી હંમેશાં નીરોગી રહે છે, કોઈ મહેનત વિના જ પોતાના કાર્યમાં સફળતા મેળવે છે, તો કોઈ હજાર પ્રયત્ન કરવાં છતાં નિષ્ફળ ને નિષ્ફળ જ થાય છે—સંસારની આ બધી વસ્તુઓ જેના પરિણામથી થાય છે તેને પુણ્ય અને પાપ કહે છે.

મનુષ્ય મન, વચન અને કાયાથી જે કંઈ પણ ક્રિયા કરે છે, તેના પરિણામસ્વરૂપ શુભ અને અશુભ કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ છે પુણ્ય અને પાપ. સુંદર શરીર, ધન, પુત્ર, પરિવાર, આખર આદિ જે જે ચીજો મળે છે તે બધી શુભ કર્મોથી મળે છે; અને તેનું નામ છે ‘પુણ્ય’. આત્માને પવિત્ર કરે તે ‘પુણ્ય’. જીવનવપ્રકારનાં કાર્યોથી પુણ્ય મેળવે છે : ૧. અન્ન આપવાથી, ૨. પાણી આપવાથી, ૩. સ્થાન આપવાથી, ૪. શય્યા—પથારી આપવાથી, ૫. વસ્ત્ર આપવાથી, ૬. મનના શુભ સંકલ્પથી—વ્યાપારથી, ૭. વાણીના શુભ સંકલ્પથી, ૮. કાયાના શુભ સંકલ્પથી અને ૯. દેવ-ગુરુને નમસ્કાર કરવાથી.

સાધુ, સન્ત અથવા દીન-દુઃખિયાને અન્ન દેવાથી

પુણ્યોપાર્જન થાય છે; જલપાન કરાવવાથી પુણ્ય થાય છે; વસ્ત્રનું દાન દેવાથી, આસન દેવાથી, ગુણીજનને દેખીને મનમાં હર્ષિત થવાથી, વાણી દ્વારા ગુણીજનોની પ્રશંસા કરવાથી પુણ્યોપાર્જન થાય છે.

જે જીવે આ કાર્યો દ્વારા પુણ્યોપાર્જન કર્યું છે, તે આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં ફળોને ભોગવે છે, જેવાં કે :

શારીરિક સુખ મળવું, ઉચ્ચ જોત્રને પ્રાપ્ત કરવું, મનુષ્યગતિ મેળવવી, દેવગતિ પામવી, પાંચે ઇન્દ્રિયો સુંદર રીતે મળવી, શરીરના બધાય અંગોપાંગ સુંદર મળવા, શરીર પણ જેવું જોઈએ તેવું જ—ન વધારે ભારે અને ન વધારે હલકું—પામવું, રૂપ-લાવણ્ય સુંદર મળવાં, શરીરમાં તેજસ્વીપણાને પામવું, સારી ગતિ મળવી, મસ્તકાદિ અવયવો પણ સુંદર મળવા, સારું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવું, સુંદર—મધુર સ્વર મળવો, લોકમાં આદરણીય થવું, દુનિયામાં ખૂબ નામ મેળવવું, બહુ મોટા મહાત્મા થવું ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારથી સારામાં સારી સામગ્રીઓ મળવી એ પુણ્યનું પરિણામ છે.

આ વાત તો પહેલાં જ કહી દેવામાં આવી છે કે, પુણ્ય શુભ કર્મેતું જ નામાન્તર છે. સારી સારી જે જે વસ્તુઓ મળે છે, તે પુણ્યથી જ મળે છે. પરંતુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે, પુણ્યનો પણ નાશ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, અર્થાત્ પુણ્ય એ પણ એક બેડી છે. માની લઈએ કે એ બેડી સોનાની છે. સોનાની હોય કે લોઢાની, બન્ધન તો અવશ્ય છે. આત્માનું કામ તો બન્ધન તોડવાનું છે.

[૨૫]

પાપ

જેમ મન, વચન અને કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિથી ‘પુણ્ય’ ઉપાર્જન થાય છે, તેમ મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિઓથી ‘પાપ’નું ઉપાર્જન થાય છે. પુણ્યથી વિપરીત તે પાપ. પુણ્યનું પરિણામ સારું—છાંદ હોય છે. પાપનું પરિણામ નરસું—અનિષ્ટ હોય છે. પાપ અઢાર પ્રકારે ઉપજે છે.

૧. પ્રાણાતિપાત—જીવોની હિંસા કરવાથી.
૨. મૃષાવાદ—જૂઠું બોલવાથી.
૩. અદત્તાદાન—ચોરી કરવાથી.
૪. મૈથુન—બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવાથી.
૫. પરિગ્રહ—વસ્તુઓ ઉપર મૂર્છા રાખવાથી.
૬. ક્રોધ—ગુસ્સો કરવાથી.
૭. માન—અભિમાન—ગર્વ કરવાથી.
૮. માયા—કપટ કરવાથી.
૯. લોભ—વસ્તુઓની અધિકાધિક આશા વધારવાથી.
૧૦. રાગ—સંસારની વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી, આસક્તિ રાખવાથી.
૧૧. દ્વેષ—અનિચ્છિત વસ્તુઓ પર તિરસ્કાર બુદ્ધિ રાખવાથી.
૧૨. કલહ—જ્યાં ત્યાં ફેલેશ કરવાથી.

૧૩. અભ્યાખ્યાન—વચનભંગ કરવાથી.

૧૪. પૈશુન્ય—ચાડી ખાવાથી.

૧૫. રતિ-અરતિ—સારી લાગતી વસ્તુઓથી ખુશ થવાથી અને વિપરીત વસ્તુઓ પર નાખુશ થવાથી.

૧૬. પરપરિવાદ—ખીજઓની નિંદા કરવાથી.

૧૭. માયા મૃષાવાદ—કપટપૂર્વક જૂઠું બોલવાથી.

૧૮. મિથ્યાત્વશલ્ય—હૃદયમાં જૂઠાં તરવોનું શલ્ય—
દુઃખ રાખવાથી.

આ અઢાર કાર્યોથી મનુષ્ય પાપ ઉપાર્જન કરે છે.
આ પાપોનાં પરિણામમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ અને
અનુચિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ચઉભંગી—પુણ્ય અને પાપના સંબંધમાં જૈન
શાસ્ત્રોમાં ચઉભંગી (ચાર વિભાગ) બતાવવામાં આવેલ છે,
તે આ છે : ૧. પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, ૨. પુણ્યાનુબંધી
પાપ, ૩. પાપાનુબંધી પુણ્ય અને ૪. પાપાનુબંધી પાપ.

૧. પૂર્વજન્મનાં જે પુણ્ય-ફળને ભોગવતાં ન્હું પુણ્ય
ઉપાર્જન થાય તેનું નામ છે— ‘પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય’.

૨. પૂર્વજન્મનાં જે પાપના ફળને ભોગવતાં શાંતિ,
સમભાવ અને પશ્ચાત્તાપ આદિ દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન થાય
તેનું નામ છે— ‘પુણ્યાનુબંધી પાપ.’

૩. પૂર્વજન્મનાં જે પુણ્ય-ફળને ભોગવતાં મદમસ્ત થઈને નવાં નવાં પાપ ઉપાજીન કરવામાં આવે તેનું નામ છે-‘પાપાનુબંધી પુણ્ય’.

૪. પૂર્વજન્મનાં જે પાપનાં ફળને ભોગવતાં આર્ત-ધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન દ્વારા નવું પાપ ઉપાજીન કરવામાં આવે તેનું નામ છે-‘પાપાનુબંધી પાપ.’

[૨૬]

આશ્રવ

જે દ્વારા કર્મ આવે તેનું નામ છે ‘આશ્રવ.’
જીવરૂપ તળાવમાં કર્મરૂપ પાણી જે દ્વારા આવે તેનું નામ
છે ‘આશ્રવ’.

આશ્રવના અનેક ભેદો છે. અર્થાત્ કર્મબંધન કરાવ-
નાર કામો સંસારમાં અનેક છે, પરંતુ આ બધાં કામોનો
આધાર મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર ઉપર રહેલો
છે, કેમ કે મન, વચન, કાયાની જે શુભ પ્રવૃત્તિ હોય તો
શુભ કર્મ ઉપાજ્ઞન થાય અને અશુભ પ્રવૃત્તિ હોય
તો અશુભ કર્મ ઉપાજ્ઞન થાય. તેથી મન, વચન, કાયાની
પ્રવૃત્તિ એ જ આશ્રવ છે, એમ કહેવું અનુચિત કે અતિ-
શયોકિત ભરેલું નથી.

જૈનશાસ્ત્રોમાં આશ્રવના ૪૨ ભેદ બતાવ્યા છે.

૧. હિંસા, ૨. જૂઠું, ૩. ચોરી, ૪. મૈથુન, ૫. પરિગ્રહ
—આ પાંચેનો ત્યાગ ન કરવો, એનું નામ ‘અપ્રતાશ્રવ’.

૬. ક્રોધ, ૭. માન, ૮. માયા, ૯. લોભ—આ ચાર
‘કષાયાશ્રવ’ છે.

૧૦. સ્પર્શેન્દ્રિય, ૧૧. રસેન્દ્રિય, ૧૨. દ્રાણેન્દ્રિય, ૧૩.
ચક્ષુરિન્દ્રિય અને ૧૪. શ્રોત્રેન્દ્રિય—આ પાંચે ઇન્દ્રિયોને
નિયમમાં ન રાખવી, એને ‘ઇન્દ્રિયાશ્રવ’ કહે છે.

૧૫. મન, ૧૬. વચન, ૧૭. કાયાના યોગોને ભોગાદિ
વિષયોમાં જતાં ન રોકવા, એ ત્રણ ‘યોગાશ્રવ’ છે.

ઉપર્યુક્ત ૧૭ અને ૨૫ ક્રિયાઓ મળીને આશ્રવના ૪૨ ભેદ થાય છે.

પચીસ ક્રિયાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

૧. કાયિકી ક્રિયા—શરીરને, પ્રમાદથી ઉપયોગરહિત ક્રિયામાં પ્રવર્તાવવું.

૨. અધિકરણકી ક્રિયા—જેનાથી જીવોની હિંસા થાય એવાં શસ્ત્રો તૈયાર કરવાં.

૩. પ્રાદ્રેષિકી ક્રિયા—જીવ યા અજીવ પર દ્વેષ-ભાવથી ખરાબ વિચાર કરવો.

૪. પારિતાપકી ક્રિયા—જેનાથી પોતાને અને ખીજને દુઃખ થાય એવી ક્રિયા કરવી.

૫. પ્રાણુતિપાતકી ક્રિયા—એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને મારવાં અને મરાવવાં.

૬. આરંભિકી ક્રિયા—ઘણા આરંભ-સમારંભ, જેમાં ઘણી હિંસા થાય તેવી ક્રિયા કરવી.

૭. પરિગ્રહકી ક્રિયા—ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુઓ પર મમત્વ રાખવું.

૮. માયા પ્રત્યયકી ક્રિયા—જલ-કપટ કરી ખીજને ઠગવું.

૯. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયકી ક્રિયા—અસત્ય માર્ગનું પોષણ કરતાં જે ક્રિયા લાગે.

૧૦. અપ્રત્યાગ્ન્યાનકી ક્રિયા—અલક્ષ્ય અને અપેય વસ્તુઓનો ત્યાગ ન કરવો.

૧૧. કઠ્ઠિકી ક્રિયા—સુંદર વસ્તુ દેખવાથી તે પર રાગ થવો.

૧૨. પૃષ્ઠીકી ક્રિયા—સ્ત્રી, ઘોડો, હાથી, ગાય અથવા કોઈ સુંદર ચીજ ઉપર રાગાધીન થઈ સ્પર્શ કરવો.

૧૩. પ્રાતિત્યકી ક્રિયા—ખીજની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ દેખી ઈર્ષ્યા કરવી.

૧૪. સામન્તોપનિપાતકી ક્રિયા—પોતાની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિની કોઈ પ્રશંસા કરે તો ખુશ થવું અથવા તેલ, ઘી, દૂધ, દહીં આદિનાં ભાજન ખુદ્લાં રાખવાથી જીવોની હિંસા થાય તે.

૧૫. નૈશસ્ત્રકી ક્રિયા—રાજદિના હુકમથી ખીજની પાસે યન્ત્ર-શસ્ત્રાદિ તૈયાર કરાવવાં.

૧૬. સ્વહુસ્તિકી ક્રિયા—પોતાના હાથથી અથવા શિકારી કૂતરાઓ દ્વારા જીવોને મારવાં અથવા પોતાના હાથે ક્રિયા કરવાની જરૂરત ન હોવા છતાં અભિમાનથી પોતાના હાથે ક્રિયા કરવી.

૧૭. આનયનકી ક્રિયા—જીવ અથવા અજીવના પ્રયોગથી કોઈ વસ્તુ પોતાની પાસે આવે એવો પ્રયોગ કરવો.

૧૮. વિદારણકી ક્રિયા—જીવ અથવા અજીવ વસ્તુનું છેદન-ભેદન કરવું.

૧૯. અનાભોગકી ક્રિયા—વિચાર કર્યા વિના જ શૂન્યચિત્તે વસ્તુઓ લેવી, રાખવી, બેસવું, બેઠવું, ચાલવું, ફરવું, ખાવું—પીવું વગેરે.

૨૦. અનવકાંક્ષા પ્રત્યયકી ક્રિયા—આ લોક અને પરલોક સંબંધી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવું.

૨૧. પ્રયોગકી ક્રિયા—મન, વચન, કાયા સંબંધી ખરાબ વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પણ નિવૃત્તિ ન કરવી.

૨૨. સમુદ્ધાનકી ક્રિયા—કોઈ એવું કર્મ કરવામાં આવે જેથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મેનાં એકી સાથે બંધ થાય.

૨૩. પ્રેમકી ક્રિયા—મોહગર્ભિત વચનોથી અત્યંત રાગોત્પત્તિ તથા પ્રેમનો પ્રકર્ષ થવો.

૨૪. દ્વેષિકી ક્રિયા—કોઈના ઉપર દ્વેષ કરવો અથવા અન્યને દ્વેષ થાય તેવું કાર્ય કરવું.

૨૫. ઈર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા—પ્રમાદરહિત સાધુઓને અને કેવળજ્ઞાનધારી ભગવાનને ગમનાગમન—ચાલવા-ફરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે.

આ ૪૨ ભેદોના પણ તીવ્ર ભાવ, મન્દ ભાવ, જ્ઞાત ભાવ, અજ્ઞાત ભાવ—આદિ કારણોથી અનેક ભેદાનુભેદ કરી શકાય છે.

૧. આ કર્મેનું વર્ણન આગળ આવશે.

[૨૭]

સંવર

મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ આશ્રવથી અથવા આશ્રવના પ્રકરણમાં બતાવેલા ૪૨ કારણરૂપ આશ્રવોથી ઉત્પન્ન થનારાં કર્મેને રોકનાર, આત્માના શુદ્ધ ભાવોનું નામ છે 'સંવર'.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ સંવરના ૫૭ ભેદ બતાવ્યા છે, અર્થાત્ સત્તાવન પ્રકારે આવતાં કર્મે અટકાવી શકાય છે.

૫૭ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :—

૫ સમિતિ	૧૨ ભાવના
૩ શુદ્ધિ	૨૨ પરિષદ
૧૦ યતિધર્મ	૫ ચારિત્ર

પાંચ સમિતિ :—

૧. ઈર્ષ્યા સમિતિ—ચાલવા-ફરવાની ક્રિયાના સમયે બરાબર જ્યાલ કરવો જોઈએ; જોથી કોઈ જીવની હિંસા ન થાય.

૨. ભાષા સમિતિ—બોલવા સમયે ધ્યાન રાખવું જોઈએ, જોથી કોઈ પણ જીવની હિંસા ન થાય.

૩. એષણાસમિતિ—નિર્દોષ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી.

૪. આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ—પોતાના કામમાં આવનાર ચીજોને લેવી-મૂકવી હોય તો એવી રીતે લેવી-મૂકવી જોઈએ જોથી કોઈ પણ જીવની હિંસા ન થાય.

પ. પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ—થૂંક, શરીરનો મેલ, અન્ન-પાણી વગેરે ચીજો એવા સ્થાને મૂકવી જોઈએ. જ્યાં કોઈપણ જીવની હિંસા ન થાય.

ત્રણ ગુણિત :—

૧. મનોગુણિત—મનને ગોપવવું—મનની ચંચળતા રોકવી; અર્થાત્ ખરાબ વિચારો મનમાં ન આવવા દેવા.

૨. વચનગુણિત—વાણીનો નિરોધ કરવો, નિર્વર્થક પ્રલાપ ન કરવો, મૌન રહેવું. મુખ, હાથ આદિ શારીરિક ચેષ્ટાઓથી પણ કામ ન કરવું અને જે બોલવું તે પણ સત્ય-પ્રિય બોલવું.

૩. કાયગુણિત—શરીરનું ગોપન કરવું, વિના પ્રયોજન શારીરિક ક્રિયા ન કરવી; અર્થાત્ શરીરની સ્વચ્છંદ ક્રિયાનો ત્યાગ અને મર્યાદિત ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવો.

દશ યતિધર્મ :—

જેમ હિંદુઓની મનુસ્મૃતિમાં

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।
ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

આ દશ પ્રકારનો ધર્મ કહેલો છે, તેવી જ રીતે ‘જૈનધર્મ’માં પણ દશ પ્રકારે યતિધર્મ કહેલો છે.

યતિ એટલે સાધુ. સાધુ-ગુરુ-ત્યાગીનાં કયાં લક્ષણો છે,

એ પહેલાં જ બતાવવામાં આવ્યું છે. એવા સાધુઓના દશ ધર્મ છે.

૧. ક્ષાન્તિ—ક્ષમા કરવી. શક્તિ હોવા છતાં પણ ખીજના અપરાધને માફ કરવો, ગમ ખાવી, ક્રોધ રોકવો.

૨. માદ્વિવતા—ક્રોમળતા રાખવી. સત્તા, શક્તિ, જ્ઞાન આદિ વધવા છતાં નિરહંકારીપણું રાખવું.

૩. ઋણુતા—સરળતા રાખવી. કપટ-દંભ-માયાથી દૂર રહેવું.

૪. મુક્તિ—લોભવૃત્તિથી દૂર રહેવું, ઇચ્છાઓ રોકવી.

૫. તપ—યથાશક્તિ તપસ્યા કરવી. ઉપવાસાદિ તપસ્યાથી ઈશ્વરભજન, ધ્યાન વગેરે સારું થાય છે, કર્મેનો ક્ષય થાય છે; પરંતુ ઉપવાસ તે છે કે જેમાં વિષયો (પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો)નો, કષાય (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ)નો અને આહાર-ભોજનનો ત્યાગ હોય. ઉપવાસના દિવસે ત્રણ ચીજનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. જૈનશાસ્ત્રોમાં ૧૨ પ્રકારની તપસ્યા બતાવેલી છે, જે આગળ બતાવવામાં આવશે. ઇચ્છાને રોકવાનું નામ છે તપ.

૬. સંયમ—ઇન્દ્રિયોનું દમન, ઇચ્છાઓને રોકવી અને પાપ લાગે તેવાં કાર્યોથી દૂર રહેવું. ‘સંયમ’ના સત્તર ભેદ બારમા પ્રકરણમાં બતાવેલા છે.

૭. સત્ય—જુઠાનો ત્યાગ કરવો.

૮. શૌચ—મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિ કરવી.
અંતઃકરણ સાફ રાખવું. પાપવૃત્તિમાં મનને ન લાવવું.

૯. અકિંચન—દ્રવ્યાદિ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો.

૧૦. બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવું. બ્રહ્મચર્ય
એટલે વીર્યની રક્ષા કરવી.

બાર ભાવના :—

૧. અનિત્ય ભાવના—આ શરીર, જીવન, યૌવન,
ધન-ધાન્યાદિ જે દેખવામાં આવે છે તે બધાં અનિત્ય
છે—નાશવાન છે; એવું મનમાં દઢ રીતે સમજવું.

૨. અશરણુ ભાવના—જીવ એકલો આવ્યો છે
અને એકલો જશે, એની સાથે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી
કોઈ શરણુ દઈ શકે તેમ નથી, એવું વિચારવું.

૩. સંસાર ભાવના—આ સંપૂર્ણ સંસાર કર્મનું
પરિણામ છે. સુખી, દુઃખી, રોગી, શોકી, રાગ,
રંક ઈત્યાદિ જેટલી પણ વિચિત્રતાઓ દેખવામાં આવે
છે તે બધું કર્મનું ફળ છે. આ કર્મેના કારણે જીવ
દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ અને નરકગતિરૂપ
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, એવો વિચાર કરવો—ભાવના
કરવી.

૪. એકત્વ ભાવના—જીવ એકલો જ જન્મ લે છે
અને એકલો જ જાય છે. કર્મ પણ એકલો જ કરે છે અને

ભોગવે છે પણ એકલો. અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મ કરીને મનુષ્ય ધન-ધાન્ય કમાય છે. ખાનારા કેટલાય ખાઈ જાય છે; પરંતુ તે પાપકર્મેનું ફળ તો પાપ કરનાર મનુષ્યને જ ભોગવવું પડે છે. એટલા માટે, હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી, એવી ભાવના કરવી.

૫. અન્યત્વ ભાવના—હું અને મારું શરીર જુદાં છે, ઘર-ખાર, પુત્ર-પરિવાર વગેરે બધું મારા આત્માથી જુદાં છે, એવું દઢપણે સમજવું. જુદાઈ રુમજવાથી સંયોગ-વિયોગજન્ય સુખ-દુઃખ નહિ થાય એટલા જ માટે અન્યત્વ ભાવના ભાવવી.

૬. અશુચિ ભાવના—આ શરીર અશુચિ ભાવનાથી બન્યું છે, અને અશુચિ પદાર્થથી ભરેલું છે. ગમે તેટલું ઉપરથી સાફ રાખો, તેલ, અત્તર લગાવો તોપણ એની અંદરની અપવિત્રતા દૂર થનારી નથી. આ અશુચિતાનો વિચાર કરીને આ શરીર પર મોહ ન કરવો.

૭. આશ્રવ ભાવના—જેની દ્વારા કર્મો આવે છે તેનું નામ છે ‘આશ્રવ’. મુખ્યત્વે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિથી કર્મો આવે છે, એવું સમજીને જેનાથી નિર્સ્થક કર્મબંધ થાય એવાં કાર્યોથી દૂર રહેવું જોઈએ.

૮. સંવર ભાવના—આશ્રવોનો નિરોધ કરવો—રોકવું, એનું નામ છે ‘સંવર’. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિઓને રોકીને મન, વચન, કાયાને એકાગ્ર કરવાં, એનું નામ સંવર છે.

સંવર ભાવનાથી આશ્રવદ્વાર રોકાઈ જાય છે અને આશ્રવદ્વાર રોકાઈ જવાથી નવાં કર્મો આવતાં અટકી જાય છે, એમ વિચારવું.

૯. નિર્જરા ભાવના—આત્માના ઉપર લાગેલાં કર્મોને જેર કરવાં—પાડવાં—નાશ કરવાં—એનું નામ છે નિર્જરા. આશ્રવનું કામ કર્મને લાવવાનું છે. તેને રોકવાનું કામ સંવરનું છે અને નિર્જરાનું કામ, આત્માને લાગેલાં કર્મોને દૂર કરવાનું છે. આ નિર્જરા બે પ્રકારે થાય છે :
૧. સકામ નિર્જરા અને **૨. અકામ નિર્જરા**. ‘હું મારા કર્મોનો ક્ષય કરું’ એવો વિચાર કરીને તપસ્યાદિ દ્વારા જે કર્મોનો ક્ષય કરાય તેને ‘સકામ નિર્જરા’ કહે છે; અને જનવર આદિ કેટલાય જીવો એવા હોય છે કે ધરાદાપૂર્વક નહિ, પણ અનિચ્છાથી તેમનાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે; કેમ કે કર્મોનું ફળ તે કળ્પે દ્વારા ભોગવી લે છે, એટલે તેમની નિર્જરા ‘અકામ નિર્જરા’ કહેવાય છે, ઈત્યાદિ ચિંતવવું.

૧૦. લોકસ્વભાવ ભાવના—આ લોક, જેમાં પૃથ્વી, ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, સ્વર્ગ, નરક, આકાશ આદિનો સમાવેશ થાય છે, એના સ્વભાવનો વિચાર કરવો. આ લોક ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય—આ સ્વરૂપથી યુક્ત છે. અનાદિ અનંત છે, કોઈનો ખનાવેલો નથી. આ લોકના ત્રણ વિભાગ છે : ૧. ઊર્ધ્વ લોક, ૨. અધો લોક અને

૩. તિર્યંગલોક. સમસ્ત જીવ અને પુદ્ગલ આની અંદર જ રહે છે, ઈત્યાદિ લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું.

૧૧. જોધિ દુર્લભ ભાવના—જોધિ એટલે સમ્યક્ત્વ. સમ્યક્ત્વ-સમકિત-દર્શન-શ્રદ્ધા આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે, જેનો વિષય આગળના પ્રકરણમાં છે. આ ‘જોધિ’ સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવી જ દુર્ધટ-મુશ્કેલ છે. મહાપુણ્ય એકત્રિત થાય ત્યારે આ જીવ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિમાંથી નીકળીને એ ઇન્દ્રિયવાળો થાય છે. ત્યાંથી અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળો થાય છે. તેથી પણ જેવી જેવી પુણ્યપ્રકૃતિ વધે છે, તેવાં તેવાં આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, જિંચું કુળ, સુંદર શરીર વગેરે મળતાં ધર્મશ્રવણ, સન્ત-સમાગમ અને જોધિ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. જોધિ એ મોક્ષફળને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષનું બીજ છે. બીજ સારું હોય તો વૃક્ષ જોગે અને એ વૃક્ષથી ફળ, ફૂલ ઉત્પન્ન થાય. તો ‘મને એવી જ રીતે જોધિ બીજની પ્રાપ્તિ થાઓ’ એવી ભાવના કરવી જોઈએ.

૧૨. ધર્મ ભાવના—‘ધર્મ’ જ સંસારમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ એ જ ધર્મ છે, આની અંદર સમસ્ત ધર્મેનો સમાવેશ થાય છે. કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તીર્થંકરે ‘ધર્મ’નું જ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે તે જ આત્મકલ્યાણને કરાવનાર છે, કેમ કે તે શાંતિનો ધર્મ છે, રાગ-દ્વેષને દૂર કરનાર છે. ક્રોધ,

માન, માયા, લોભ—આ ચાર કષાયોને શાંત કરવા એનું નામ ધર્મ છે. એ પ્રકારે ધર્મની ભાવના ભાવવી.

બાવીસ પરિષદ—

જેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તે પરિષદ કહેવાય છે. એવા પરિષદો જૈનશાસ્ત્રોમાં બાવીસ બતાવેલા છે.

૧. ક્ષુધા-પરિષદ—ભૂખથી જે વેદના થાય છે તે સહન કરવી.

૨. તૃષ્ણા-પરિષદ—તરસ લાગવાથી જે દુઃખ થાય તે સહન કરવું.

૩. શીત-પરિષદ—બહુ ઠંડી લાગવાથી જે દર્દ થાય છે તે સહન કરવું.

૪. ઉષ્ણ-પરિષદ—બહુ ગરમી લાગવાથી પગ બળે, શરીર બળે તે સહન કરવાં.

૫. દંશ-મશક-પરિષદ—ડાંસ, મચ્છરના કરડવા વખતે જે દુઃખ થાય તે સહન કરવું.

૬. અચેલ-પરિષદ—ફાટેલાં-તૂટેલાં અથવા જીર્ણ-શીર્ણ કપડાંથી દુઃખી ન થવું.

૭. અરતિ-પરિષદ—ચારિત્ર પાળવામાં અરતિ અર્થાત્ ગ્લાનિ ન થવા દેવી.

૮. સ્ત્રી-પરિષદ—સ્ત્રીઓના હાવ-ભાવાદિ પ્રસંગમાં ચિત્તને સ્થિર રાખવું—ચલાયમાન ન થવા દેવું.

૯. ચર્યા-પરિષદ—કોઈપણ ગામ વગેરે ઉપર મોહ

ન રાખતાં ગ્રામાનુગ્રામ ભ્રમણ કરવું અને આ ભ્રમણમાં ઉત્પન્ન થતાં કષ્ટો સહન કરવાં.

૧૦. નિષદ્યા-પરિષદ્—નિષદ્યા એટલે રહેવાનું સ્થાન. જે સ્થાનમાં સ્ત્રી, પશુ કે નપુંસક ન રહેતાં હોય એવા સ્થાનમાં રહેવું અને એમાં કોઈ ઉપસર્ગ-પરિષદ્ આવે, તે સહન કરવો.

૧૧. શર્યા-પરિષદ્—સૂવાની જગા જિંચી, નીચી, ધૂળ-કાંકરાવાળા ગમે તેવી હોય, પરંતુ મનમાં ગ્લાનિ ન લાવતાં તે કષ્ટ સહન કરવું.

૧૨. આક્રોશ-પરિષદ્—કોઈ મનુષ્ય ગમે તેવો ક્રોધ કરે, તિરસ્કાર કરે-અપમાન કરે, તો પણ તે સહન કરવો.

૧૩. વધ-પરિષદ્—કોઈ મનુષ્ય શારીરિક યાતનાઓ આપે, મારે, દુઃખ આપે, તે વખતે એ વિચાર કરવો કે આ શરીર મારું નથી અને અંતે તો તે નાશ પામનારું છે. જે દુઃખ મને પીડી રહ્યું છે, તે મારાં કર્મોનું ફળ છે, એવી ભાવના કરીને સહન કરે.

૧૪. યાંચા-પરિષદ્—કોઈથી કોઈ વસ્તુ માંગવી; એ શરમની વાત છે, પરંતુ ચારિત્ર રક્ષણને માટે વસ્ત્ર, પાત્ર અને અન્નની યાચના ગૃહસ્થોથી કરવી જોઈએ. આ એક પરિષદ્ છે તે સહન કરવો.

૧૫. લાલ્સ-પરિષદ્—કોઈ વસ્તુની જરૂરત હોય અને તે ગૃહસ્થોથી માગવા છતાં પણ ન મળે, તો તેથી

દુઃખી થવું ન જોઈએ. તે લાલ-પરિષદ સહન કરવો જોઈએ.

૧૬. રોગ-પરિષદ—જે સમયે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય, તે સમયે હાથ-પીટ ન કરતાં તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરીને નિર્દોષ ઉપચાર (દવાઓ) કરતાં તે સહન કરવી અને એવું વિચારવું જોઈએ કે આ મારા કર્મનું ફળ છે.

૧૭. તૃણ-સ્પર્શ-પરિષદ—કયાંય ખેસતાં-ઊઠતાં, ચાલતાં-ફરતાં તથા સૂતાં ઘાસનો અગ્રભાગ શરીરે ભોંકાય ત્યારે તે કષ્ટ સહન કરવું જોઈએ.

૧૮. મલ-પરિષદ—હાથ, પગ અથવા શરીરના ઉપર મેલ ચઢી ગયો હોય તો પણ તે પર ઘૂણા ન કરતાં સહન કરવો.

૧૯. સત્કાર-પરિષદ—વધારે આદર-સન્માન થતું હોય, લોકો સ્તુતિ કરતા હોય, તો તેથી ખુશી ન થવું અને એ વિચાર કરવો કે આ મારું સન્માન નથી પરન્તુ ત્યાગનું સન્માન છે; વળી લોકો આદર ન કરે તો તેથી ખેદ પણ ન કરવો.

૨૦. પ્રજ્ઞા-પરિષદ—બુદ્ધિ સારી હોય, બહુશ્રુત હોય અને લોકોની શંકા-નિવારણ કરવાથી લોકો પ્રશંસા કરે તો તેથી પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન ન કરતાં નમ્રતા ધારણ કરવી જોઈએ અને પોતાનાથી ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુતો પ્રત્યે દષ્ટિ રાખી વિચાર કરવો જોઈએ કે હું શું છું ?

૨૧. અજ્ઞાન-પરિણામ—બુદ્ધિની અલ્પજ્ઞતાના કારણે
યદિ શાસ્ત્રાદિનું જ્ઞાન વધારે ન હોય તો તેથી દુઃખી ન
થવું જોઈએ.

૨૨. સમ્યક્ત્વ-પરિણામ—કેટલાયે કષ્ટ-ઉપસર્ગો
આવવા છતાં સાચા ધર્મની શ્રદ્ધાથી ચલાયમાન ન થવું
જોઈએ. શાસ્ત્રોના અર્થ ખરાબર ન સમજાય તો તેથી
વ્યામોહ ન કરવો જોઈએ. ખીજા ધર્મોમાં ચમત્કાર દેખી
તેના પર આકર્ષિત ન થવું જોઈએ. એવું નામ તે
'સમ્યક્ત્વ-પરિણામ' ને જિતવું છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસથી
ચલાયમાન શ્રવાનાં નિમિત્તો મળી જાય તો પણ ચલાયમાન
ન થવું.

પાંચ ચારિત્ર

જૈનશાસ્ત્રોમાં પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર કહેલ છે.

૧. સામાયિક ચારિત્ર—સમસ્ત પાપવૃત્તિઓના
ત્યાગરૂપ ચારિત્ર લેવું. સાધુ આ ચારિત્ર યાવજીવન લે
છે; ગૃહસ્થો ૪૮ મિનિટ સુધી બધા પાપ-વ્યાપારોને છોડીને
એકાન્ત સ્થાનમાં બેસી ધ્યાન કરે છે. આ 'સામાયિક
ચારિત્ર' છે.

૨. હેદાપરસ્થાપનીય ચારિત્ર—કોઈ મનુષ્યે ચારિત્ર
લીધું છે, અર્થાત્ દીક્ષા લીધી છે, પરંતુ કર્મોધીન થઈ
તેણે કોઈ મોટું પાપ કર્યું; તો તે પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે
તેની દીક્ષાના પર્યાય-દિવસો ઘટાડવા, અર્થાત્ ખીજા

સાધુઓથી નાનો બનાવવામાં આવે, તેને ‘સાતિચાર-છેદાપસ્થાપનીય’ કહે છે. વળી એક તીર્થ’કરના સાધુ બીજા તીર્થ’કરના શાસનમાં-આજ્ઞામાં પ્રવેશ કરે, તે સમયે તે મુનિએ ફરીથી ચારિત્ર ઉચ્ચરાવવું પડે છે. જેમ ચાર મહાવ્રત ધારણ કરનાર પાર્શ્વનાથના સાધુઓ, પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરનાર મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં પ્રવેશ કરે તો તેને પણ છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહે છે.

૩. પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર

૪. સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર

૫. યથાબ્યાત ચારિત્ર

આ ત્રણ ચારિત્રો બહુ જ ઉચ્ચ કોટિની તપસ્યા તથા બહુ ઉચ્ચ કોટીના આત્માની સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વર્તમાનકાળમાં પ્રથમના બે ચારિત્ર ધારણ કરનાર સાધુઓ હોય છે. પાછળના ત્રણ ચારિત્રવાળા નથી હોતા કેમ કે એવા પ્રકારનું શારીરિક તેમજ માનસિક બળ નથી.

આ પ્રકારે ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૧૦ યતિધર્મ, ૧૨ ભાવનાઓ, ૨૨ પરિષદ અને ૫ ચારિત્ર—એમ ૫૭ ભેદો સંવરના થાય છે, અર્થાત્ સત્તાવન પ્રકારે કર્મોને આવતા રોકી શકાય છે.

[૨૭]

નિર્જરા

જે કર્મ આત્માની સાથે જ લાગેલાં છે—ચોંટલાં છે તેને ખપાવવાં, દૂર કરવાં, નાશ કરવાં—એનું નામ નિર્જરા છે. લાગેલાં કર્મેના ક્ષય કરવાનો ઉપાય ‘તપસ્યા’ બતાવેલો છે. જૈનશાસ્ત્રમાં તપ ૧૨ પ્રકારનું છે. તેમાં છ બાહ્ય અને છ આંતર તપ—એમ બે પ્રકારે છે.

છ બાહ્ય તપ :—

૧. અનશન—ભોજનનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ઉપવાસ કરવો.

૨. ઊણાદરી—જેટલી ભૂખ હોય તેથી કાંઈક કમ ખાવું, પેટ કંઈક ખાલી રાખવું.

૩. વૃત્તિસંક્ષેપ—ધ્વજાવૃત્તિઓને રોકવા માટે લિન્ન લિન્ન પ્રકારના નિયમ—અભિગ્રહ ધારણ કરવા. ઉદાહરણાર્થે ‘આજ હું અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરું છું!’ ‘આજે અમુક મહોત્સવામાંથી અથવા અમુક ઘરથી ભિક્ષા મળશે તો જ ભોજન કરીશ.’ ‘આજ હું અમુક સમયે જ ભોજન કરીશ.’ ઇત્યાદિ લિન્ન લિન્ન પ્રકારના નિયમો થાય છે.

૪. રસત્યાગ—દૂધ, દહીં, તેલ, ઘી, ગોળ અને તળેલી ચીજો—આ છ વિગયો અને મદિરા, માંસ, માખણ અને મધ—આ ચાર મહા વિગયો બતલાવેલી છે. આ ચાર

મહાવિગયો તો ત્યાજ્ય જ છે. છ વિગયોમાંથી પણ ૧, ૨, ૩, ૪ નો ત્યાગ કરવો—એ પણ એક પ્રકારની તપસ્યા છે.

૫. કાયકલેશ—વીરાસન, શીર્ષાસન, મયૂરાસન ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં આસનોથી બેસવું, ઊભા થઈને એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરવું, કેશલુંચન કરવું—આ પણ તપસ્યા છે.

૬. સંલીનતા—સંકોચ કરવો, સંવરણ કરવું અર્થાત્ અશુભ માર્ગમાં જતી ઇંદ્રિયોને રોકવી, એ ઇંદ્રિયસંલીનતા છે. ચાર કષાયોને રોકવા એ કષાયસંલીનતા છે. અશુભ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવું એ યોગસંલીનતા છે. સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકના સંસર્ગથી રહિત સ્થાનમાં રહેવું, એ વિવિક્ત-ચર્યા-સંલીનતા છે. આ છ પ્રકારે ખાહ્ય તપ કહેવાય છે.

છ આહ્યન્તર તપ :—

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત—જે કાંઈ ભૂલ અથવા પાપ થઈ જાય, તેનું ગુરુથી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું—દંડ લેવો, ગુરુ આગળ સાચી વાત નિવેદન કરવી, ભવિષ્યમાં એવું પાપ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી વગેરે.

૨. વિનય—ખોતાનાથી જ્ઞાનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, ચારિત્ર-વૃદ્ધ અથવા હરકોઈ પ્રકારે મોટા હોય તેનું ખજીમાન કરવું, તેનું અપમાન ન થાય તેનો ખ્યાલ રાખવો એનું નામ ‘વિનય’ છે.

૩. વૈયાવૃત્ય—વૈયાવૃત્ય એટલે ભક્તિ. મોટા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, જ્ઞાની, મુનિ—એવા ગુણવાનોની આહાર, વસ્ત્ર આદિ ઉપયોગી વસ્તુઓથી ભક્તિ કરવી.

૪. સ્વાધ્યાય—(૧) ભણવું—ભણાવવું, (૨) જે શંકા હોય તે ગુરુને પૂછવી, (૩) જે કંઈ યાદ હોય તે ફરી ફરી સ્મરણમાં લાવવું, (૪) વાંચેલી વાતને એકાગ્ર ચિત્તે વિચારવી, (૫) ધર્મોપદેશ દેવો-ધર્મિકથા કરવી—આ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે.

૫. ધ્યાન—ધ્યાનનો અર્થ છે વિચાર. ચિત્તના યોગથી—એકાગ્રતાથી વિચાર કરવો અથવા ચિત્તને રોકવું આ બે પ્રકારનું ધ્યાન કહેવાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકારનું ધ્યાન કહેવાય છે : (૧) આર્તધ્યાન, (૨) રૌદ્રધ્યાન, (૩) ધર્મધ્યાન, (૪) શુક્લધ્યાન. સંસાર સંબંધી—શરીર, ધન, માલ, મિત્રકત, વ્યાપાર-રોજગાર, પુત્ર-પરિવાર—આ વાતોનું જે ધ્યાન થાય છે, તે આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન છે. આ બે પ્રકારનાં ધ્યાન તપરૂપે નથી કહેવાતાં, કેમ કે તેનાથી કર્મ છૂટતાં નથી, બલકે વધે છે, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એ આત્મશુદ્ધિનાં કારણ છે. એટલા જ માટે આ બે ધ્યાન ‘તપ’ કહેવાય છે. દાન, શીલ, તપ, ભાવ, પરોપકાર, દયા વગેરે સંબંધી વિચાર કરવો, એ ધર્મધ્યાન છે. શુક્લધ્યાન તો બહુ જ ઉચ્ચ

કોટિનું છે. જે આત્મા અત્યંત શુદ્ધ હોય છે તેને જ આ શુદ્ધધ્યાન થાય છે.

૬. ઉત્સર્ગ—ઉત્સર્ગનો અર્થ છે ત્યાગ. ઉપવાસ વગેરે તપ વખતે કોઈ કોઈવાર એકાન્તમાં બેસીને થોડીવાર માટે ‘કાયોત્સર્ગ’ કરવો અર્થાત્ કલાક બે કલાક માટે ધ્યાનમાં બેસીને એ નિશ્ચય કરવો કે શરીરની સાથે મારો કોઈ સંબંધ નથી, ભલે કોઈ મારે, કે કોઈ જનવર આવીને ખાઈ જાય. કોઈ વખત વસ્ત્રોની ઉપાધિ કમ કરી દેવી. થોડામાં થોડી વસ્તુઓથી નિર્વાહ ચલાવવો. આ બધો ઉત્સર્ગ છે. સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે વસ્તુ મળતાં જે ત્યાગ કરવો, એ જ સાચો ત્યાગ છે.

આ પ્રકારે છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર એમ બાર પ્રકારનો તપ છે. તપસ્થાનો અર્થ છે ઇચ્છાનો રોધ કરવો. ઇચ્છાઓને રોકવી તેનું નામ છે તપ.

(૨૮)

બંધ

‘બંધ’ શબ્દ સ્વયં પોતાના અર્થને પ્રકટ કરે છે, બંધન હોવું. બંધન એક ચીજનું નથી હોતું. બે વસ્તુઓના સંબંધને બંધન કહે છે. સંસારમાં બે પ્રકારના પદાર્થો છે : એક ચેતન અને બીજો જડ. આત્મા ચેતન છે, આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમય છે. આત્મા અરૂપી છે, અચ્છેદી છે, ઈશ્વર જેવો છે, પરંતુ ઈશ્વર અને આ આત્મામાં અંતર એટલું જ છે કે ઈશ્વર નિર્લેપ છે, નિરાવરણ છે, શુદ્ધ સ્વરૂપી છે અને આ આત્મા ઢંકાયેલો છે; અને એ જ કારણ છે કે સંસારમાં તે પરિભ્રમણ કરે છે, સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે. આ આવરણોને જૈનશાસ્ત્ર-કારો ‘કર્મ’ કહે છે. ચૈતન્ય શક્તિવાળા આત્માની ઉપર એવાં જડ કર્મો લાગેલાં છે, એ જ કારણથી આત્મા નીચે રહે છે. જેમ તુંબડાનો સ્વભાવ છે પાણીમાં તરવાનો, પરંતુ તેના ઉપર માટી અને કપડાનો લેપ કરવામાં આવે અને ખૂબ વજનદાર બનાવવામાં આવે તો તે જ તરવાના સ્વભાવવાળું તુંબડું ડૂબી જશે—નીચે ખેસી જશે. બરાબર તેવી જ દશા આ આત્માની છે.

ત્યારે એ નિશ્ચિત થયું કે આત્માની સાથે કર્મોનું બંધન છે, તેથી જ તે ભ્રમણ કરે છે અથવા નીચે પડેલા છે.

જૈન ધર્મ કહે છે, આત્મા અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ-

કાળથી છે અને તે આત્મા ઉપર રહેલી રાગ-દ્વેષની ચીકાશના કારણે છે. અનાદિકાળથી આત્માને રાગ-દ્વેષ લાગેલા છે. કોઈ સમયે આત્મા શુદ્ધ હતો, એમ ન કહી શકીએ, કેમ કે એમ કહેવાથી મુક્તાત્માને પણ રાગ-દ્વેષની ચીકાશ લાગવાની સંભાવના થશે. એટલા માટે આત્મા અને તે પરની રાગ-દ્વેષની ચીકાશ અનાદિકાળથી છે અને તેથી કર્મનાં આવરણ તે પર લાગેલાં છે.

આત્મા ઉપર રાગ-દ્વેષનાં આવરણ ક્યારથી લાગ્યાં ? એ પણ કહી શકાય એમ નથી. કોઈ પણ એ નહિ કહી શકે કે, ‘ખાણમાં માટી અને સોનું’ ક્યારે મળ્યાં ? એ તો હમેશાંથી જ મળેલાં છે, પરંતુ પ્રયોગો દ્વારા સોનું અને માટી અલગ કરી શકાય છે. આ પ્રકારે આત્મા ઉપર લાગેલાં આવરણ કર્મ-રાગ-દ્વેષ અલગ કરી શકીએ છીએ. સોનું અને માટીને અલગ કરતાં સોનું સોનું રહે છે અને માટી માટી રહે છે. એવી જ રીતે કર્મ અને આત્મા જુદા હોવાથી આત્મા પોતાના મૌલિક શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે અને કર્મ અલગ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી એ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે ‘આત્મા’ પહેલાં અને ‘કર્મ’ પછી, એમ પણ કહેવું ઠીક નથી, કેમ કે એમ કહેવાથી મુક્તાત્માને પાછું સંસારમાં આવવું પડે અને ‘કર્મ’ પહેલાં અને ‘આત્મા’ પછી એમ કહેવાથી તો આત્માની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે અને.

ઉત્પન્ન થનાર ચીજનો નાશ અવશ્ય માનવો પડશે. એટલે જેમ કે પહેલાં ઈંડું કે મરઘી ? ઈંડા વિના મરઘી ક્યાંથી અને મરઘી વિના ઈંડું ક્યાંથી ? તેમ આત્મા અને કર્મના સંબંધમાં સમજવું જોઈએ.

એટલા જ માટે આત્મા અને કર્મ એ બંને અનાદિ-કાળથી જોડાયેલાં છે, તે દૂધ અને પાણીની માફક એકત્રિત છે.

આ સંસારમાં કર્મેનાં પુદ્ગલો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં છે. જીવની જેવી જેવી ક્રિયાઓ હોય, તેવાં તેવાં કર્મના પરમાણુ તે પર લાગે છે. આ કર્મેનો સ્વભાવ-સ્વરૂપ-સ્થિતિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે છે. એ જ કારણ છે કે સંસારમાં આ બધી વિચિત્રતાઓ દેખાય છે. જેમ એક સૂઠનો લાડવો છે, તે વાયુને દૂર કરે છે, તેમ જ કર્મ જ પ્રકારના સ્વભાવવાળું હશે તે કર્મ તેવા જ પ્રકારનો લાભલાલ કરશે. આને જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘પ્રકૃતિબન્ધ’ કહ્યો છે.

હવે, જેમ કોઈ લાડુ ૧૫ દિવસ સુધી રહે છે, પછી બગડી જાય છે, કોઈ ૧૦ દિવસમાં બગડે છે, કોઈ બે મહિના સુધી પણ રહી શકે છે, એ જ પ્રકારે કર્મની સ્થિતિ પણ બન્ધનના સમયે નિશ્ચિત થઈ જાય છે. કોઈ કર્મ પાંચ વર્ષમાં ફળે છે અને કોઈ પાંચ ભવો પછી ફળે. કોઈ કર્મ થોડા સમયમાં અને કોઈ અધિક સમયમાં પાકે છે, એને ‘સ્થિતિબન્ધ’ કહે છે.

જે સમયે કર્મનો બન્ધ થાય છે તે સમયે એ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે, કર્મ કયા પ્રકારના ફળને દેશે? શુભ છે કે અશુભ? તીવ્ર છે કે તીવ્રતર? મન્દ છે કે મન્દતર? વગેરે. જેમ કોઈ લાડુમાં એક પ્રકારનો અને અન્યમાં જુદી જાતનો સ્વાદ રહે છે, તેમ કર્મોનું પણ ફળ છે, એને જૈન ધર્મમાં ‘અનુભાવબન્ધ’ અથવા ‘રસબન્ધ’ કહે છે.

જેમ કોઈ લાડુ નાનો હોય તો કોઈ મોટો, એમ કર્મનાં પુણ્યલોનો પણ આકાર હોય છે. અર્થાત્ જેટલા કર્મોનો બન્ધ હોય છે, તે બધાં પ્રદેશોની સંખ્યા એકસરખી નથી હોતી, કોઈનો થોડો તો કોઈનો અધિક-ઈત્યાદિ. આને ‘પ્રદેશબન્ધ’ કહે છે.

[૨૬]

આઠ કર્મ

પાછળના પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આત્મા ઉપર અનેક પ્રકારનાં કર્મ લાગે છે, કેમ કે જ્યાં ક્રિયા છે ત્યાં કર્મ છે. અને સંસારની બધી વિચિત્રતાઓ એ બતાવી રહી છે, કે જીવ જે જે કર્મ ઉપાર્જન કરે છે તે અનેક પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારોએ તે બધાં કર્મોને આઠ વિભાગમાં વિભક્ત કર્યાં છે. તે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :—

૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ—જે કર્મથી આત્માની જ્ઞાન-શક્તિ ઉપર પડેલો પડે, તેને આંખ ઉપર બાંધેલી પટ્ટીની ઉપમા દીધી છે. જેમ આંખ ઉપર પટ્ટી બાંધવાથી દેખાતું નથી, તેમ આત્મા ઉપર આ કર્મનું આવરણ આવવાથી જ્ઞાનશક્તિ આચ્છાદિત થઈ જાય છે. ઘણી ઘણી મહેનત કરવા છતાં ઘણાય મનુષ્યો સારી રીતે લણી શકતા નથી, એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

૨. દર્શનાવરણીય કર્મ—ઘણાં મનુષ્યો સંસારના પદાર્થો અને વિષયોને દેખી શકતા નથી, એ આ કર્મનું પરિણામ છે. આ કર્મને દ્વારપાલની ઉપમા આપી છે. દ્વારપાલથી રોકાયેલો મનુષ્ય રાજાની મુલાકાત અને દર્શન નથી કરી શકતો, તેમ આ કર્મના કારણે આત્માને ‘સમ્યગ્દર્શન’ નથી થઈ શકતું.

૩. **વેદનીય કર્મ**—આ કર્મનો સ્વભાવ જીવને સુખ-દુઃખ દેવાનો છે. આને તરવારની ધાર પર લાગેલા મધની ઉપમા દીધી છે. મધને ચાટતાં સ્વાદ તો આવે, પરંતુ જીભ કપાય ત્યારે દુઃખ થાય છે. તેમ સંસારનાં સુખો, એ પણ આત્માને તો વેદના જ છે અને તેથી (૧) શાતા (સુખ) વેદનીય અને (૨) અશાતા (દુઃખ) વેદનીય એમ બે પ્રકારનાં વેદનીય કર્મો કહ્યાં છે.

૪. **મોહનીય કર્મ**—આનો સ્વભાવ છે આત્મ-સ્વરૂપને ભુલાવી દેવાનો ને મોહ પમાડવાનો. સમ્યક્ત્વ-ગુણ-ચારિત્ર-ગુણને રોકવો, એ આનો સ્વભાવ છે. આને મદિરાની ઉપમા આપી છે. મદિરા પીનારા જેમ બેહોશ બની જાય છે તેમ મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવ વસ્તુ-સ્થિતિને નથી જાણી શકતો અને આદર પણ કરી શકતો નથી.

૫. **આયુષ્ય કર્મ**—એનો સ્વભાવ છે જીવને અમુક ગતિમાં, અમુક કાળ સુધી રોકી રાખવાનો. એટલા જ માટે આને બેડીની ઉપમા આપી છે. જેમ પગમાં બેડી નાખેલો મનુષ્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક કયાંય જઈ-આવી નથી શકતો, તેમ આ આયુષ્ય કર્મના કારણે જે ગતિમાં તે જાય છે, તે ગતિથી નીકળી નથી શકતો. આયુષ્ય કર્મ પૂરું થતાં જ તે તરત બીજી ગતિમાં જાય છે. ને બીજી ગતિનું આયુષ્ય કર્મ આ જ ગતિમાં બાંધી લે છે.

૬. **નામ કર્મ**—સંસારમાં કોઈનો યશ થાય છે, કોઈનો અપયશ થાય છે, કોઈને લોકો ચાહે છે તો કોઈને

નથી ચાહતાં; ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાઓ દેખવામાં આવે છે. એ ‘નામ કર્મ’નું પરિણામ છે, આનો સ્વભાવ ચિત્રકાર જેવો છે. સારો ચિત્રકાર ચિત્ર-વિચિત્ર મનુષ્ય, દેવ આદિ બનાવે છે તેમ આ નામ કર્મ પણ અનેક વર્ણુવાળા અંગ, ઉપાંગ, દેવ, મનુષ્ય આદિ રૂપ આ જીવનાં બનાવે છે.

૭. ગોત્ર કર્મ—અમુક જીવ અમુક કુળ-ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયો; એ જ કારણ છે કે, તેણે ‘ગોત્ર કર્મ’ એવા પ્રકારનું બાંધ્યું હતું. આને કુંભારની ઉપમા દીધી છે. અર્થાત્ કુંભાર માટીનાં વાસણ બનાવે છે. એક વાસણનો ઉપયોગ કોઈ પ્રકારે તો ખીજીનો ખીજી રીતે. એ જ પ્રકારે ગોત્ર કર્મના કારણે કોઈ કયાંય ઉત્પન્ન થાય તો કોઈ ખીજે ઉત્પન્ન થાય છે. એના બે ભેદ છે : ૧. ઉચ્ચ ગોત્ર અને ૨. નીચ ગોત્ર. ભલે, ક્રિયાથી ઉચ્ચ-નીચ સમજો કે કોઈ ખીજ પ્રકારે સમજો, પણ ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ તો રહેશે જ. અને તેમાં જન્મ થવાનું કારણ આ ‘ગોત્ર કર્મ’ છે.

૮. અન્તરાય કર્મ—કેટલાક મનુષ્યો પાસે દ્રવ્ય હોવા છતાં દાન નથી દઈ શકતા. પોતે સામે જ જોઈ શકે છે કે આ વ્યાપારમાં મને ફાયદો થશે, પરંતુ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ભોગવવાની, ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ તૈયાર હોવા છતાં પણ તેનો ભોગ કરી શકતો નથી. કપડાં-લતાં-આભૂષણ વગેરે અનેક ચીજો હોવા

છતાં તે કામમાં લાવી શકતો નથી, અને તપસ્યા, ખીજાઓની સેવા વગેરે કરવાની શક્તિ-પુરુષાર્થ હોવા છતાં પણ કંઈ જ નથી કરી શકતો. તો સમજવું જોઈએ કે તે આત્મા, આ ‘અન્તરાય કર્મ’થી લદાયેલો છે. અને ખજનચીની ઉપમા દીધી છે. રાજાનો સ્વભાવ છે દાન કરવાનો. દાન કરવાની ઇચ્છા પણ થાય; પરંતુ કંજુસની મૂર્તિસમાન મળેલો ખજનચી, રાજાને આડુંઅવળું સમજાવે છે, તીજેરી ખાલી બતાવે છે, આવકથી ખર્ચ વધારે બતાવે છે, એટલા જ માટે દાન નથી કરી શકતો. આ પ્રમાણે (૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાલાન્તરાય, (૩) ભોગાન્તરાય, (૪) ઉપભોગાન્તરાય અને (૫) વીર્યાન્તરાય આ પાંચ પ્રકારનાં અન્તરાય કર્મે છે.

બસ, આ કર્મેના ખન્ધ આત્મા ઉપર લાગે છે, અને આ ખન્ધનોના કારણથી આ આત્માની પ્રવૃત્તિ અને સુખ-દુઃખ થાય છે. કર્મ જડ હોવા છતાં પણ તેમાં અનન્ત શક્તિ છે. કર્મેના સ્વભાવ જ એવો છે. તે પોતા-પોતાના સ્વભાવાનુસાર આત્માની ગતિ કરાવે છે. જેમ લોહચુમ્બક કયાંય પણ રાખો, કોઈ પણ જાતની રોક-ટોક વિના લોહાને પોતાના તરફ ખેંચશે જ. ચુમ્બકનો એ સ્વભાવ જ છે, એ પ્રકારે કર્મેના પણ એ સ્વભાવ છે કે તે જે પ્રકારનાં હોય છે, તે પ્રકારના પરિણામને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપર્યુક્ત આઠ કર્મેમાં ચાર ‘ઘાતકર્મ’ અને ચાર ‘અઘાતકર્મ’ છે. (૧) જ્ઞાનાવરણ, (૨) દર્શનાવરણ, (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાય—એ ચાર ‘ઘાતકર્મ’ છે. ઘાતિ એટલે ઘાત કરે, નાશ કરે, આત્માના પોતાના ગુણોને હણે. અથવા આત્મસ્વરૂપને પ્રકટ થવામાં બાધક હોય તે ઘાતી કહેવાય છે. આ ચાર કર્મેના ક્ષય થતાં જ આત્માને કેવળજ્ઞાન-કૈવલ્ય-અતીન્દ્રિય-જ્ઞાન અથવા સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. ખીજાં ચાર આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને વેદનીય—આ કર્મ અઘાતી કર્મ છે. સર્વજ્ઞ-કેવળી આયુષ્ય પૂર્ણ થવા સમયે આ ચાર કર્મેના ક્ષય કરી દે છે, અને તે જ ક્ષણે બિર્ધ ગતિ કરતાં લોકાગ્રસ્થાનને-સિદ્ધસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેને ‘મોક્ષ’ કહે છે.

(૨૬)

મોક્ષ

નવતત્ત્વોમાં ‘મોક્ષ’ પણ એક તત્ત્વ માન્યું છે. સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થયા પછી આત્મા સ્વરૂપાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે તેનું જ નામ ‘મોક્ષ’ છે, અર્થાત્ આત્માની ઉપર જે આવરણ—કર્મ લાગ્યાં છે, તે સમસ્ત આવરણોનો ક્ષય થવો અથવા આત્માના નિર્લેપપણાનું નામ ‘મોક્ષ’ છે.

કર્મનો બોળે સર્વથા દૂર થઈ જવાથી આત્મા હલકો—પોતાના સ્વરૂપમાં આવે છે અને જે ચીજ હલકી હોય છે તે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. આત્મા ઊર્ધ્વ ગતિ કરી ક્ષણમાં લોકાત્ર લાગ સુધી પહોંચી જાય છે. તેની ગતિ ત્યાંથી આગળ થતી નથી, કેમકે એ પહેલાં જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નામક પદાર્થો વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધી જ ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે.

લવ્યની મુક્તિ:—

આ સંસારમાં બે પ્રકારના જીવ છે : ૧. લવ્ય અને ૨. અલવ્ય. ‘લવ્ય’ અને ‘અલવ્ય’ની કલ્પના જીવોના સ્વભાવથી જ કરવામાં આવે છે. જેમ મગમાં કોઈ દાણો ‘કોરકું’ પણ હોય છે, આ કોરકું મગનો સ્વભાવ છે કે તે ગમે તેટલા પ્રયત્ને પણ પાકતો નથી; એ જ પ્રકારે અલવ્ય જીવ હોય છે, તેની મુક્તિ થતી નથી. લવ્ય જીવોમાં પણ કોઈ કોઈ જીવ એવા પણ હોય છે, કે જેને મુક્ત

થવાની સામગ્રી મળતી નથી—કદી નથી મળતી. તેથી જ તેની મુક્તિ નથી થતી. આવા જીવો જાતિભવ્ય કહેવાય છે. પરંતુ જે મોક્ષમાં જાય છે, તે ભવ્ય જ હોય છે, એમ ‘જૈનધર્મ’ કહે છે.

આત્મા એ જ પરમાત્મા :—

આત્માના મૂળ સ્વરૂપમાં અને પરમાત્મામાં કંઈ જ ફરક નથી. પરંતુ કર્મોનાં આવરણોથી યુક્ત હોવાથી આત્મા કહેવાય છે અને આવરણ દૂર થવાથી તે જ ‘પરમાત્મા’ કહેવાય છે. એટલા માટે ‘આત્મા એ જ પરમાત્મા’ કહેવાની રૂઢિ પડી ગઈ છે.

એક ઈશ્વર :—

જેમ સંસાર અનાદિકાળથી છે, તેમ ઈશ્વર પણ અનાદિકાળથી છે. આ વાત દેવ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે. સિદ્ધાવસ્થા—મોક્ષાવસ્થામાં જે કોઈ પણ આત્મા જાય છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. તેમનું સ્વરૂપ એક જ છે, જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળેલી છે, એટલા જ માટે ઈશ્વર એક કહેવાય છે. પરંતુ સંસારમાંથી જેટલા આત્મા મોક્ષમાં જાય છે, તેઓ વ્યક્તિગત જુદા જુદા છે, એ અપેક્ષાએ તેમને ‘અનેક’ પણ કહી શકાય. વસ્તુતઃ મુક્તાવસ્થા એ એક એવી અવસ્થા છે કે જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારની જુદાઈ—ભેદભાવ નથી.

મોક્ષનું સુખ :—

સુખ બે પ્રકારનું છે : ૧. ક્ષણિક સુખ અને ૨. આત્યં-

તિક સુખ અથવા કૃત્રિમ સુખ અને સ્વાભાવિક સુખ. આ સંસારમાં જીવ જે જે સુખોનો અનુભવ કરે છે, તે ક્ષણિક સુખ છે, અથવા કૃત્રિમ સુખ છે. ક્ષણિક સુખ એટલા માટે કહેવાય છે કે, સુખનો અનુભવ ક્ષણભર થયો જ નહિ અને તે પછી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રકારે સંસારનું સુખ કૃત્રિમ સુખ થાય છે. એટલા માટે કે આ સુખ સ્વાભાવિક સુખ નથી. દુઃખની ક્ષણિક નિવૃત્તિને જ સુખ માની લીધું છે. ભૂખની વેદના થતાં ભોજન કરી લીધું, તેથી જ કહીએ છીએ કે સુખ થયું. શું સુખ થયું? કેવળ વેદનાની નિવૃત્તિ થઈ. ગરમી લાગી ને કપડાં કાઢી નાંખ્યાં, તેથી માની લીધું કે સુખ થયું. હાથમાં ફેરલો થયો, રાતભર નિદ્રા ન આવી, સવારે ‘ઓપરેશન’ (operation) કરાવ્યું, પરુ કાઢી નાખ્યું. માન્યું કે હા...શ, સુખ થયું, આનંદ થયો. મનુષ્યને કામજ્વર થયો, વિષયસેષન કર્યું, મનુષ્યે માન્યું કે આનંદ થયો. શો આનંદ થયો? પૂર્વ કાળમાં જે દુઃખ થયું હતું, તેની નિવૃત્તિ થઈ અથવા એક પ્રકારનું કૃત્રિમ સુખ થયું.

પરંતુ મોક્ષમાં એવું ક્ષણિક કે કૃત્રિમ સુખ નથી. મોક્ષાવસ્થા એ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થા છે. સ્વાભાવિક અવસ્થાનો આનંદ-સુખ તે કૃત્રિમ સુખ નથી, કેમ કે આત્માનું સ્વરૂપ જ સચ્ચિદાનંદમય છે. પોતાના સ્વરૂપનો-સ્વાભાવિક આનંદનો જે અનુભવ છે; તે અપૂર્વ આનંદ છે, અપૂર્વ સુખ છે, કેમ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પછી

આત્માને કર્મોની ઉપાધિ લાગવાની નથી. કર્મોના આત્મ-
તિક સર્વથા અભાવનું નામ મોક્ષ છે; અને જીવ જે
દુઃખાનુભવ કરે છે, તે કર્મોને કારણે કરે છે. પરંતુ જ્યાં
કર્મોના અભાવ છે, ત્યાં દુઃખ શું હોય? એટલા માટે
મોક્ષાવસ્થાનું સુખ એ જ આત્મતિક-સર્વથા સુખ છે.

મોક્ષનું સુખ અનિર્વાચનીય છે. તે ન કલમથી લખી
શકાય છે અને ન વાણીથી કહી શકાય તેમ છે. આ
સુખની કોઈ ઉપમા નથી. તે અનુપમેય છે. આ સંસારમાં
પણ ઘણીએ એવી વસ્તુઓ છે જેની ઉપમા દઈ શકાય
તેમ નથી. જેમ ઘી. સર્વ મનુષ્યો ઘી ખાય છે, પરંતુ
ઘીનો સ્વાદ કોના જેવો છે, એમ પૂછવામાં આવે તો
કોઈ ઉપમા ન દઈ શકે. જ્યારે પ્રતિદિન અનુભવમાં
આવનારી ચીજ માટે કોઈ ઉપમા દઈ શકતું નથી, તો
મોક્ષને માટે કહેવું જ શું ?

અપુનરાગમન :—

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર જીવનું ફરીથી આ સંસારમાં
આગમન નથી, કેમ કે કર્મોનું સમસ્ત આવરણ જ્યારે
હૂર થઈ જાય છે; ત્યારે જ મોક્ષાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.
અને ભવભ્રમણનું કારણ તો કર્મ છે. જે કર્મ નથી તો
ભવભ્રમણ નથી, જન્મ નથી, જરા નથી, મૃત્યુ નથી,
શરીર નથી, ઇન્દ્રિય નથી, મન નથી. એક વાત ધ્યાનમાં
રાખવા જેવી છે કે મોક્ષ કોઈ એવી ચીજ નથી કે જે

ઉત્પન્ન થઈ હોય. જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો નાશ અવશ્ય હોય છે. આત્મા કર્મોનાં બન્ધનથી મુક્ત થાય છે ત્યારે જ તેનો મોક્ષ કહેવાય છે. એથી આત્મામાં કંઈ નવીન ચીજની ઉત્પત્તિ નથી થતી. સૂર્ય પર વાદળનાં આવરણુ આવી જાય છે, તે આવરણુ દૂર થવાથી સૂર્ય પ્રકાશમાન-પોતાના સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. એ જ પ્રકારે આત્માની દશા હોય છે. આત્મા પોતાના મૂળ સ્વભાવમાં આવી જાય છે, એનું નામ તે 'મોક્ષ'. એટલા જ માટે આત્માનો નાશ નથી અને નાશ ન હોવાથી સંસારમાં ફરીથી તેને આવવાનું પણ નથી હોતું.

[૩૦]

૧૪ ગુણશ્રેણિ-ગુણસ્થાનક

અનાદિ કાળથી જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને જ્યાં સુધી તે મુક્ત ન થાય-કર્મેના આવરણથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં એને પરિભ્રમણ કરવાનું જ રહ્યું. આ સંસારથી મુક્ત થવા માટે કર્મેનાં આવરણોને ક્રમશઃ ઓછાં કરવાં એ જરૂરી છે. જેમ જેમ કર્મેનાં આવરણો ઓછાં થતાં જાય, પાતળાં થતાં જાય, તેમ તેમ જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં ઉજળો બનતો જાય છે. આવી રીતે આત્મા ક્રમશઃ પ્રકાશમાં આવતો જાય છે, અને શુદ્ધસ્વરૂપ-મુક્તાવસ્થાની નજીક પહોંચતો જાય છે, તેની જૈનશાસ્ત્રકારોએ ચૌદ શ્રેણિ બતાવી છે, જેને ‘ગુણસ્થાન’ કહેવામાં આવે છે—આત્માના ગુણોનું સ્થાન. ચૌદમા સ્થાને પહોંચનારો જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ચૌદ ગુણસ્થાનકનાં નામ આ છે :—

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતિ સમ્યક્દષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્તવિરતિ (૭) અપ્રમત્તવિરતિ, (૮) અપૂર્વકરણ, (૯) અનિવૃત્તિ, (૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય, (૧૧) ઉપશાન્તમોહ, (૧૨) ક્ષીણ-મોહ, (૧૩) સંયોગી કેવલી, (૧૪) અયોગી કેવલી.

આ ચૌદ સ્થાનકોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે છે :—

૧. મિથ્યાદષ્ટિ—મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન. જીવ અનાદિ

કાળથી અધોગતિમાં પડેલો છે. એ અધોગતિ કે જ્યાં જીવનનો જરા પણ વિકાસ નથી, એવા સ્થાનને જૈનશાસ્ત્ર-કારોએ ‘નિગોદ’ના નામથી ઓળખાવ્યું છે. કંઈ પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારના કારણે, જે જીવમાં કંઈપણ વિકાસ થાય છે, એવો જીવ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણુસ્થાનકમાં આવે છે. મિથ્યાદષ્ટિ અથવા અંધકારમય જીવન. વસ્તુના યથાર્થ જ્ઞાનનો અભાવ એનું નામ મિથ્યાદષ્ટિ છે. નિગોદના અંધકારમય જીવનની અપેક્ષાએ કંઈક ચેતનાશક્તિનો વિકાસ હોવાના કારણે મિથ્યાદષ્ટિને પણ ‘ગુણુસ્થાનક’ કહેવામાં આવ્યું છે. અહીંથી આત્માના જીવનનો વિકાસ શરૂ થાય છે. આ પ્રથમ ગુણુસ્થાનકમાં રહેલો જીવ અધર્મ-ને ધર્મ અને ધર્મને અધર્મ સમજે છે, ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ અને સન્માર્ગને ઉન્માર્ગ સમજે છે. જીવને અજીવ અને અજીવને જીવ સમજે છે. અસાધુને સાધુ અને સાધુને અસાધુ સમજે છે. અમૂર્ત પદાર્થમાં મૂર્ત સંજ્ઞા અને મૂર્ત પદાર્થમાં અમૂર્ત સંજ્ઞા માને છે. અર્થાત્ વિપરીત જ્ઞાન એ આ સ્થાનમાં રહેલા જીવનું લક્ષણ છે.

૨. સાસાદન ગુણુસ્થાનક—સ+આસાદન, આસાદન. શબ્દનો અર્થ છે આસ્વાદન; અર્થાત્ જીવને સગ્દૃષ્ટવની પ્રાપ્તિ થયા પછી નીચે પડતી અવસ્થાનું નામ છે સાસ્વાદન ગુણુસ્થાનક. જીવ જાંચે ચઢીને અતિ તીવ્ર ક્રોધાદિ કષાયોના કારણે નીચે પડેલો હોવા છતાં, તેણે ઉચ્ચ અવસ્થાનો આસ્વાદ લીધેલો છે; તેથી આ ગુણુસ્થાનકનું નામ સાસાદન-સાસ્વાદન રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. મિશ્ર ગુણુસ્થાન—આ સ્થાનકમાં રહેલા જીવની સ્થિતિ વિચિત્ર હોય છે. વિચિત્ર એટલા માટે કે સત્ય પદાર્થ કે અસત્ય પદાર્થ બન્નેમાં તેનો સમાન ભાવ હોય છે. એટલે સત્ય તરફ તેને ન તો રુચિ હોય છે અને અસત્ય તરફ ન અરુચિ હોય છે. જે માણસે એક વસ્તુનો અનુભવ કર્યો, પરંતુ બીજી વસ્તુ ઉપર તેને નથી શ્રદ્ધા કે નથી અશ્રદ્ધા. તેવી જ રીતે મિશ્ર ગુણુસ્થાનકવાળો જીવ. સત્ય કે અસત્ય બન્ને વસ્તુ ઉપર એને શ્રદ્ધા નથી હોતી. મતલબ કે તેને સત્યમાર્ગ તરફ ન રુચિ કે ન અરુચિ. સારાસારનો વિચાર કરનારી વિવેકવૃત્તિનો તેમાં અભાવ હોય છે. આમ હોવા છતાં, એક વખત આ જીવ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી ચૂકેલો હોય છે એટલે તેના ભવબ્રમણનો કાળ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

૪. અવિરતિ સમ્યક્દષ્ટિ—વિરતિ એટલે વ્રત—ત્યાગ—નિયમ. ગૃહસ્થ અને સાધુઓને માટે દેશવિરતિ અને સર્વાવિરતિ એવા બે ભેદ પહેલાં જતાવ્યા છે. આ વિરતિનો સ્વીકાર કર્યા પહેલાં, જેને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જીવ આ ગુણુસ્થાનકમાં ગણાય છે. સમ્યક્ત્વ—સમ્યક્દષ્ટિ યા સમકિત એની વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવી છે. આ સ્થિતિમાં રહેલા જીવને તત્ત્વ સંબંધી શંકાને સ્થાન રહેલું નથી. સમ્યક્દષ્ટિ એ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પહેલું પગથિયું છે. સમકિત વિનાનાં સર્વ ધર્માનુશાનો પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે.

૫. દેશવિરતિ—ગૃહસ્થ ધર્મનાં વ્રતો, કે જે પહેલાં બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેનો સ્વીકાર અને શુદ્ધ રીતે પાલન કરનાર જીવ દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકવાળો ગણાય છે, પણ તે સમ્યક્ત્વપૂર્વક હોય તો. અમુક અંશોમાં વ્રતોનું ગ્રહણ એનું નામ છે દેશવિરતિ.

૬. પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક—આ ગુણસ્થાનકમાં તે સાધુ ગણાય છે કે, જેઓએ પાંચ મહાવ્રત સ્વીકાર કરેલાં હોવા છતાં, પ્રમાદથી સર્વથા મુક્ત નથી હોતા. પ્રમાદમાં રહેલો જીવ, આર્તધ્યાન અને ધર્મધ્યાન પૈકી આર્તધ્યાનની તેનામાં મુખ્યતા હોય છે, અને તેજ એનો પ્રમાદ છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ પોતાના પ્રધાન શિષ્ય ગૌતમસ્વામીને સંબોધી સમસ્ત સાધુઓને પ્રમાદથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે આટલા જ માટે.

૭. અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક—પ્રમાદમાંથી અપ્રમાદ અવસ્થામાં પાંચ મહાવ્રતધારી સાધુ જોડેલો સમય આવી જાય, તે સમય માટે તે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકી કહેવાય.

૮. અપૂર્વકરણ—‘કરણ’ શબ્દનો અર્થ છે, આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ. આકં કર્મના પ્રકરણમાં એક મોહનીય કર્મ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ મોહનીય કર્મેનો ક્ષય યા ઉપશમ કરવાનો આત્માનો અપૂર્વ અધ્યવસાય જ્યારે થાય, ત્યારે આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. ‘ક્ષય’નો અર્થ નાશ છે. ઉપશમ તેને

કહેવામાં આવે છે કે કર્મની સત્તા વિદ્યમાન હોવા છતાં તે દબાયેલ-ઢંકાયેલ રહે.

૯. અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક—અપૂર્વકરણમાં બતાવેલા અધ્યવસાય કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ ઉજ્જવલ આત્માનાં પરિણામ થાય છે કે, જેથી મોહનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થવા લાગે છે.

૧૦. સૂક્ષ્મ સંપરાય—સંપરાય શબ્દનો અર્થ જૈન દૃષ્ટિએ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર કષાય છે. મોહનીય કર્મનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થતાં બહુ જ અદ્વાંશે લોભ કષાય રહી જાય, તે વખતની સ્થિતિમાં આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું કહેવાય.

૧૧. ઉપશાન્ત મોહ—પૂર્વ ગુણસ્થાનોમાં મોહનો ઉપશમ શરૂ થાય છે, પછી તે જ્યારે પૂર્ણતયા મોહનીય કર્મ ‘ઉપશાન્ત’ બને અર્થાત્ મોહનીય કર્મને સર્વથા ઢાંકી દે, ત્યારે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય.

૧૨. ક્ષીણ મોહ—મોહને દબાવવાની ક્રિયા ચાલુ હતી, પરંતુ મોહને ક્ષય કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થતાં જ્યારે સંપૂર્ણ મોહનો ક્ષય કરી નાખવામાં આવે ત્યારે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય.

‘ઉપશાન્ત’ અને ‘ક્ષય’માં અન્તર એ છે કે કર્મનાં પુદ્ગલો કોઈ કારણવશ દબાયેલાં-ઢંકાયેલાં રહે, પરંતુ તે કર્મ વિદ્યમાન હોવાથી ગમે ત્યારે પણ ઉદયમાં આવી

જય છે, ઉપર ઊઠી આવે છે. જ્યારે કર્મનાં પુદ્ગલો ‘ક્ષય’ થવા માટે તો તેના પછી ઉદય થવાની સંભાવના નથી રહેતી. પાણીમાં મિશ્રિત ધૂળનાં રજકણો નીચે બેસી જાય તે વખતે પાણી સ્વચ્છ લાગે, પરંતુ પાણીને જરા પણ આઘાત પહોંચતાં તે રજકણો ઉપર તરી આવે છે અને પાણીને ડોળી નાખે છે. પણ પાણીમાંથી જે રજકણો સર્વથા દૂર કર્યાં હોય તો પછી પાણી ડોળું થવાનો અવકાશ નથી. આવી જ સ્થિતિ ‘મોહનીય કર્મ’ના ક્ષયની અને ઉપશમની છે. મોહનીય કર્મને ઉપશાન્ત કરી આગળ વધતો જીવ ૧૧ મા ગુણસ્થાનકથી લપસે છે અને ખીજ ગુણસ્થાનકમાં જાય છે.

૧૩. સંયોગી કેવલી—‘યોગ’નો અર્થ છે શરીર-દિની ક્રિયા. કર્મના પ્રકરણમાં ચાર પ્રકારનાં ઘાતી કર્મ અને ચાર પ્રકારનાં અઘાતી કર્મ બતાવ્યાં છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષય થવાથી જીવને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ હજુ શરીર છે, એટલે શરીર સંબંધિત વસ્તુઓ વિદ્યમાન હોવાથી ગમનાગમન, આહાર આદિ ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે. એટલા માટે આ ગુણસ્થાનકને સંયોગી ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવ્યું છે.

૧૪. અયોગી કેવલી—બાકી રહેલાં નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય અને વેદનીય કર્મ : આ ચાર કર્મના ક્ષયના અંતિમ સમયે સમસ્ત ક્રિયાઓ બંધ થઈ જાય છે અને આત્મા

ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ ધ્યાનની સ્થિતિને પહોંચે છે. આ અવસ્થાને અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આ જીવ અનાદિ કાળથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું કારણ અનાદિ કાળથી આત્મા ઉપર લાગેલાં કર્મો છે. આ કર્મો રાગ-દ્વેષની ચિકાશને લીધે મન-વચન-કાયાની ક્રિયાથી લાગે છે. રાગ-દ્વેષનું પરિણામ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-મોહ-મત્સર એ કષાય અથવા જેને ‘ષડ્રિપુ’ કહેવામાં આવે તે છે. જેમ જેમ જીવ આ રિપુઓને દૂર કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ગુણશ્રેણી વધતી જાય છે. અને અંતમાં સર્વથા કર્મનો ક્ષય-કષાયોનો ક્ષય થાય એટલે મુક્ત બને છે, અર્થાત્ કર્મોનાં બંધનથી જીવ સર્વથા મુક્ત થાય છે, તેનું નામ મોક્ષ છે.

(૩૧)

પાંચ કારણ

જૈન ધર્મ કહે છે કે સંસારમાં જેટલાં કાર્ય બને છે, તે પાંચ કારણોના મળવાથી જ થાય છે. પાંચમાંથી એક પણ કારણની ઉણપ હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. પાંચ કારણ આ છે : ૧. કાલ, ૨. સ્વભાવ, ૩. નિયતિ, ૪. પુરુષાર્થ અને ૫. કર્મ.

સંસારનું કોઈ પણ કાર્ય, ગમે તેવું નાનું હોય કે મોટું હોય, પણ આ પાંચ કારણોના સમન્વયથી જ બને છે. જે કાર્ય જે સમયે થવાનું હોય છે તે કાર્ય તે જ સમયે થાય છે. બાલ, કુમાર, યુવા અને વૃદ્ધાદિ અવસ્થાઓ કાળ વિના બને નહિ. સ્ત્રીને સંતાનની પ્રાપ્તિ ઋતુકાળ પહેલાં ન થઈ શકે. સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરેનાં ઉદય-અસ્ત પોતપોતાના સમયમાં જ થાય છે.

આ પ્રકારે જે કાર્ય થાય છે, તે પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર થાય છે. સ્વભાવથી વિરુદ્ધ કંઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી. અગ્નિનો સ્વભાવ છે ઉષ્ણતા, તે ઉષ્ણતા જ આપશે. પાણીનો સ્વભાવ છે શીતળતા, તે ગમે તેને પણ શીતળતા-ઠંડી જ આપશે. વંધ્યા સ્ત્રી સંતાનને જન્મ ન આપી શકે અને આપે તો તે વંધ્યા જ ન કહેવાય. કોરડું મગનો પાકવાનો સ્વભાવ નથી, તેથી તે કદી નહિ પાકે.

આવી જ રીતે જે કાર્ય જે કાળમાં જે પ્રકારે થવાનું છે, તે કાર્ય તે કાળમાં તેવા જ પ્રકારનું થશે. એમાં ફેરફાર કરવાની કોઈની તાકાત નથી. કોઈ સ્ત્રી પુત્રીનો જન્મ આપવાની છે, તો તેને પુત્રી જ થશે; નહિ કે પુત્ર. જે કંઈ નક્કી છે તે જ થશે.

કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ પુરુષાર્થ વિના નથી થઈ શકતી. ભોજન કરવાનો સમય થયો છે, મનુષ્યનો સ્વભાવ ભોજન કરવાનો છે, નિયતિ ભવિતવ્યતા પણ છે, પરંતુ મનુષ્ય ભોજન પર ખેસીને જ્યાં સુધી ભોજનની ક્રિયા નહિ કરે, ત્યાં સુધી તેના મોઢામાં કે પેટમાં નહિ જાય. રસોઈ રાંધ્યા વિના રંધાતી નથી. સ્નાન કર્યા વિના શરીરશુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. કયું એવું કાર્ય છે કે જે પુરુષાર્થ વિના બને છે ?

ઉપર્યુક્ત ચાર કારણોની સાથે કર્મનો ઘનિષ્ટ સંબંધ છે; બદ્ધિ એમ કહેવામાં આવે કે આ ચાર કારણો કર્મને આધીન છે, તો તેમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. આ જીવે જે જે પ્રકારનું કર્મ ઉપાર્જન કર્યું છે, તે પ્રકારે જ કાર્ય બનશે. સુખ-દુઃખનો, બદ્ધિ પ્રત્યેક ક્રિયાનો બધો આધાર કર્મ ઉપર જ છે. આ કર્મ જ એક એવું છે કે જે બાકીનાં ચાર કારણોને લાવીને હાજર કરે છે. અર્થાત્ કર્મ-ભાગ્ય-નસીબ જે જે પ્રકારનું હશે, તે જ પ્રકારે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ અને પુરુષાર્થ બની જાય છે; પરંતુ એક વાત ખાસ છે કે, કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પાંચ કારણોની જરૂર

અવશ્ય પડે છે. જેમ એક રાજ્ય છે, પણ તે રાજ્ય ત્યારે જ કહેવાશે કે જ્યારે રાજા, મંત્રી, અમાત્ય, પુરોહિત અને નગરશેઠ—આ પાંચેની વિદ્યમાનતા હોય. જો કે આમાં રાજાની પ્રધાનતા છે, પરંતુ પાંચ અંગ મળે ત્યારે જ રાજ્ય કહેવાય છે. એ જ રીતે કોઈ અપેક્ષાએ, કર્મ અથવા પુરુષાર્થનું મુખ્યપણું હોવા છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિમાં તો પાંચે કારણો મળવાં જોઈએ.

સ્ત્રીને ઋતુકાળ આવ્યો છે, બાળક ઉત્પન્ન કરવાનો તેમાં સ્વભાવ પણ છે, અર્થાત્ સ્ત્રી વંધ્યા નથી; નિયતિ પણ છે, પુરુષાર્થ પણ થઈ ચૂક્યો છે, પરંતુ જો સ્ત્રીના ભાગ્યમાં સંતાન નથી તો ગર્ભ ધારણ કરશે જ નહિ; ગર્ભ ધારણ કરશે તો ગર્ભમાં જ જીવ મરી જશે. કદાચ જન્મ થશે તો જન્મ થતાં જ મરી જશે. આ બધી કર્મની લીલા છે, ભાગ્યમાં સંતાન નથી, તેથી જ થતું નથી.

આ પ્રકારે જૈન ધર્મમાં કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પાંચ કારણો બતાવ્યાં છે.

[૩૨]

સ્યાદ્વાદ

કોઈ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ એકાન્તવાદથી-એકાન્ત દષ્ટિથી ન થઈ શકે. જૈનશાસ્ત્રકારોએ પદાર્થભાત્રનું- ‘સત્’નું લક્ષણ બતાવ્યું છે : ‘ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રોવ્યયુક્ત સત્’ ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા-આ સ્વભાવવાળો પદાર્થ હોય છે. નાના અણુથી લઈને મોટામાં મોટો પદાર્થ જોઈ લ્યો, બધા પદાર્થોમાં આ લક્ષણ રહેલું છે; અને તેથી જ વસ્તુભાત્રમાં અનેક ધર્મ રહેલા છે.

‘સ્યાદ્વાદ’—આમાં બે શબ્દો છે. ‘સ્યાદ્+વાદ’ સ્યાદ્નો અર્થ છે ‘કોઈ અપેક્ષાથી’ અને વાદનો અર્થ છે ‘કહેવું’. ‘સ્યાદ્’ એ અનેકાન્તસૂચક શબ્દ છે. એટલા જ માટે સ્યાદ્વાદનું ખીણું નામ અનેકાન્તવાદ પણ છે. અનેકાન્તમાં અનેક+અન્ત, આ બે શબ્દો છે. અન્તનો અર્થ દષ્ટિ-દિશા કરવો જોઈએ. મતલબ કે અનેક દષ્ટિએ જોવું-કહેવું તે અનેકાન્તવાદ કહેવાય. સત્ એટલે પદાર્થનું-વસ્તુનું જે લક્ષણ કર્યું છે, એ પણ એ જ બતાવે છે કે, પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનેક ધર્મ રહેલા છે. સ્યાદ્વાદની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरीत्या विरुद्धनानाधर्मस्वीकारो हि स्याद्वादः । એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓથી જુદા જુદા પ્રકારના ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો તેનું નામ છે સ્યાદ્વાદ.

‘સ્વાદ્રાદ્’ શીખવાડે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ દેખવાથી જ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક જ મનુષ્ય પિતા, પુત્ર, કાકો, મામો, ભત્રીજો, ભાણેજ વગેરે થઈ શકે છે. પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર અને પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા, કાકાની અપેક્ષાએ ભત્રીજો અને ભત્રીજાની અપેક્ષાએ કાકો. તે નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે. આત્માની અપેક્ષાએ નિત્ય અને શરીરની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. માટીનો ઘડો નિત્ય છે અને અનિત્ય પણ. ઘડાનો જે આકાર છે, તે વિનાશી છે, અનિત્ય છે; પરંતુ ઘડાની માટી અવિનાશી જ કહેવાશે કેમકે ઘડાનો આકાર-સ્વરૂપ નાશ થવા છતાં માટીના સ્વરૂપે ઘડો તો છે જ, માટીનો આકાર કિંવા પર્યાય બદલાતા રહેશે; પરંતુ માટીનાં પરમાણુઓનો સર્વથા નાશ નથી થતો. સોનાના કોઈ પણ આભૂષણને તોડાવી-ગળાવી ખીંચું કંઈ બનાવવામાં આવે તો મૂળ આકારનો નાશ થયો, નવા આકારની ઉત્પત્તિ થઈ, પણ સુવર્ણ દ્રવ્ય તો સ્થિર જ છે. આ પ્રમાણે સંસારના બધા પદાર્થો સ્થૂલરૂપથી અથવા સૂક્ષ્મરૂપે આ સંસારમાં રહે છે જ અને એના નવા નવા રૂપોનો પ્રાદુર્ભાવ થયા કરે છે. દીવો જુઝાઈ જાય તો આપણે સમજીએ છીએ કે દીવાનો સર્વથા નાશ થયો, પરંતુ વસ્તુતઃ એમ હોતું નથી. દીવાના પરમાણુઓ તો અવશ્ય રહે છે-ખીંજ રૂપમાં પણ અવશ્ય રહે છે જ.

જેની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રમાં

‘પર્યાય’ કહે છે અને જે વસ્તુ સંજ્ઞાથી રહે છે તેને ‘દ્રવ્ય’ કહે છે. દ્રવ્યરૂપથી બધા પદાર્થો નિત્ય છે અને પર્યાયરૂપથી અનિત્ય છે.

જે લોકો સ્યાદાદને સમજે છે તેને કોઈ મત માટે વિરોધ ન હોઈ શકે. સ્યાદાદ દષ્ટિથી પ્રત્યેક વસ્તુને જોનાર મનુષ્ય મોટા-ઉદાર દિલવાળો બને છે. તેની બધી સંકુચિતતા દૂર થઈ જાય છે. આ સ્યાદાદ કિંવા અનેકાન્તવાદને કાર્યમાં ન લેવાય તો ‘નિશ્ચયાત્મક’ રૂપથી કહેલી વાત એકાન્ત બની જશે અને એકાન્ત વાત સત્ય નથી થઈ શકતી. અમુક મનુષ્ય ‘બાપ’ છે એનો અર્થ એ થશે કે ‘બાપ’ સિવાય તેમાં કોઈ બીજા ધર્મો જ નથી. એમ માનવું એ તો બિલકુલ અસત્ય જ છે. શું પિતાની અપેક્ષાએ તે પુત્ર નથી? શું કાકાની અપેક્ષાએ ભત્રીજો અને ભત્રીજાની અપેક્ષાએ કાકો નથી? તે શું ‘મનુષ્ય’ નથી? ત્યારે ‘અમુક મનુષ્ય બાપ જ છે,’ એમ કહેવાની અપેક્ષાએ જો એમ કહેવામાં આવે કે, ‘અમુક મનુષ્ય બાપ પણ છે,’ તો કેટલો વિશાળ અર્થ આમાં સમાઈ જાય છે? ‘બાપ પણ છે’ એમ કહેવામાં બીજા અનેક ધર્મો એમાં હોવાનું માની શકાય છે. બસ, ‘જ’ અને ‘પણ’માં જે અન્તર છે તે જ અન્તર ‘એકાન્તવાદ’ અને ‘અનેકાન્તવાદ’—‘સ્યાદાદ’માં છે.

કોઈ આંધળો મનુષ્ય હાથીના કોઈ એક અંગને ખડકીને એમ માની લે અથવા કહે કે, હાથી આવો હોય છે તો તે અસત્ય છે. કોઈ પણ વસ્તુના એક અંગને

સ્પર્શ કરવાથી તે વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી થઈ શકતું, અથવા સંપૂર્ણ અંશમાં સત્ય નથી માની શકાતું.

આજે સંસારના બધા ધર્મવાળા પોતપોતાની વાતને જ સત્ય માનીને ખીજને અસત્ય, જૂઠો, પાખંડી ધર્મ બતાવવાની કોશિશ કરે છે અને ધર્મના નામથી ઝઘડો કરે છે, પરંતુ આ સ્યાદાદશૈલીનો અભ્યાસ કરીને તે દ્રષ્ટિથી બધાને જોઈએ તો કદી ઝગડો કે વૈમનસ્ય થવાનું કારણ નહિ રહે.

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, ‘સ્યાદાદ’ એ ‘સંશય-વાદ’ નથી. ‘સ્યાદાદ’ શી ચીજ છે? એ તો સાફ સાફ બતાવવામાં આવ્યું છે. ‘સંશય’ તો તેને કહે છે જે કોઈ પણ વાતનો નિર્ણય ન કરી શકે. અંધારામાં કોઈ ચીજ પડી છે, તેને દેખીને એ કલ્પના કરવી કે, ‘આ દોરડું હશે કે સાપ?’ આનું નામ ‘સંશય’ છે, આમાં દોરડા અથવા સાપ કોઈનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. કોઈ ચીજ, કોઈ પણ સ્વરૂપમાં સમજવામાં ન આવે તેનું નામ ‘સંશય’ છે. સ્યાદાદ એવો નથી. ‘સ્યાદાદ’ તો એક જ વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ દેખવાનું કહે છે. અને આવી રીતે દેખવામાં એક દૃષ્ટિએ જેવું દેખાય છે, તે નિશ્ચિત છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય પિતા છે, એ તો નક્કી છે, પરંતુ પિતા સિવાયના ખીજ ધર્મો પણ તેમાં છે. આમ જોવાનું સ્યાદાદ કહે છે. ‘સંશયવાદ’ તો, ન દોરડાનો નિર્ણય કરાવે છે અને ન સર્પનો. એટલા જ માટે ‘સ્યાદાદ’ને ‘સંશયવાદ’ કહેવો સર્વથા ભૂલ છે.

[૩૩]

નય

જૈન ધર્મમાં જેમ ‘સ્યાદ્વાદ’ એક મહત્વની ચીજ છે, તેવી જ રીતે ‘નય’ પણ સ્યાદ્વાદની સાથે સંબંધ રાખનારી મહત્વની ચીજ છે.

‘નય’નો સામાન્ય અર્થ છે વિચાર. ‘નયવાદ’ને ‘અપેક્ષાવાદ’ પણ કહી શકાય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું સાપેક્ષરીતિએ નિરૂપણ કરનારો વિચાર—એ છે નય. મનુષ્ય પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિઓથી વિચાર કરે છે. અપેક્ષાપૂર્વક કરેલો વિચાર એ નય કહેવાય છે. જો કે ઘણાંએ વિચારોમાં વિરુદ્ધતા જોવામાં આવે છે, પરંતુ એવા વિરોધી દેખાયેલા વિચારોમાંથી અવિરોધનું મૂળ શોધનાર તથા એવા વિચારોનો સમન્વય કરનારું શાસ્ત્ર—એ છે ‘નયશાસ્ત્ર.’

એ નયો કેટલા છે? એની સંખ્યા ગણી શકાય એમ નથી. જૈનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે—‘જાવહ્યા વયનપદ્ધા, તાવહ્યા ચેવ હુંતિ જયવાયા’—જેટલાં વચન પદો-વચનપ્રયોગો છે, એટલા જ નયો છે, કેમ કે અપેક્ષાપૂર્વક મનુષ્ય જે કંઈ વિચાર કાઢે છે, તે બધા નય છે, તો પણ મનુષ્યસમાજને સમજવા માટે એના જુદા જુદા ભેદ દેખાડવામાં આવ્યા છે. નય બે પ્રકારના છે: ૧. દ્રવ્યાથિકિનય અને ૨. પર્યાયાથિકિનય.

સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુમાં બે વાતો રહેલી છે : મૂળ દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય-વિભિન્ન સ્વરૂપ; અથવા સામાન્ય અને વિશેષ. જેવી રીતે મનુષ્યત્વ વડે બધા મનુષ્યો સમાન છે, પરંતુ દેશ, જાતિ, રંગ, રૂપ ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ બધામાં કંઈ ને કંઈ વિશેષતા છે. બધાં પાણી એક છે, પરંતુ તેમાં મીઠાપણું, ખારાપણું અને ભિન્ન ભિન્ન રંગ વગેરેની અપેક્ષાએ વિશેષતા છે-વિભિન્નતા છે. સ્વરૂપથી બધાના આત્મા સમાન છે, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન શરીરોથી ધારણ કરાયેલા છે, એ અપેક્ષાએ વિશેષતા છે.

આ સામાન્ય અને વિશેષ અથવા દ્રવ્ય અને પર્યાયને લઈને બે ભેદ બતાવેલા છે : ૧. દ્રવ્યાર્થિક અને ૨. પર્યાયાર્થિકનય. દ્રવ્ય સંબંધી વિચાર અને પર્યાય સંબંધી વિચાર.

આત્મા નિત્ય છે, અનિત્ય પણ છે. માટીનો ઘડો નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે. આ બંને એક દૃષ્ટિએ નિત્ય, બીજી દૃષ્ટિએ અનિત્ય. આ બંને ‘નય’ છે.

એ જ પ્રકારે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય-એમ પણ બે ભેદ છે. વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને સમજવનાર વિચાર તે નિશ્ચયનય અને આકાશાદિ પરિણામના સ્વરૂપને સમજવનાર વિચાર, એ વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયનય કહે છે કે, આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન, નિરાકાર, સચ્ચિદાનંદમય છે. વ્યવહારનય કહે છે કે, આત્મા

અહીંથી મરીને દેવલોકમાં ગયો, નરકમાં ગયો, આત્મા સુખી છે, દુઃખી છે, આત્મા મોહી છે વગેરે. બંનેમાં દષ્ટિભેદ છે. આત્માના મૂળસ્વરૂપની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય, ઠીક છે. કર્મોના આવરણથી મુક્ત થવાની અપેક્ષાએ મરે છે, સુખી છે, દુઃખી છે, એ પણ ઠીક છે. આ બંને દષ્ટિની વિચારસરણી એ બે નય : નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય કહે છે. આ પ્રકારે બંધી વાતોમાં સમજી લેવાં જોઈએ.

આ પ્રકારે જૈનશાસ્ત્રોમાં સાત પ્રકારના નયો છે.

૧. નૈગમનય, ૨. સંપ્રહનય, ૩. વ્યવહાર-નય. ૪. ઋણુસૂત્રનય, ૫. શબ્દનય, ૬. સમભિરૂઢ-નય અને ૭. એવંભૂતનય. હવે આમાંથી પ્રત્યેક નય સંબંધી ઉદાહરણપૂર્વક વિચાર કરીએ.

૧. નૈગમનય—લૌકિક વ્યવહાર અને લૌકિક સંસ્કારને અનુસરવામાં જે વિચાર ઉદ્ભવે છે, તે નૈગમનય છે.

આના ત્રણ ભેદ કરી શકાય : ૧. ભૂત નૈગમ, ૨. વર્તમાન નૈગમ અને ૩. ભવિષ્યદ નૈગમ.

જે વાત બની ચૂકી છે, તેના વર્તમાનકાળમાં વ્યવહાર કરવામાં આવે, તે ‘ભૂત નૈગમ’ છે. જેમ કૃષ્ણાષ્ટમીના દિવસે લોકો કહે છે કે, ‘આજે કૃષ્ણ ભગવાનનો

જન્મદિવસ છે. 'આ ભૂત નૈગમનયની અપેક્ષાએ ખોલવામાં આવે છે.

વર્તમાન સમયમાં કોઈ કાર્ય માટે ક્રિયાનો પ્રારંભ થાય, તો પણ કહેવામાં આવે છે કે, 'હું અમુક કાર્ય કરું છું.' રસોઈ માટે માણસ લાકડાં એકઠાં કરે છે. પરંતુ પૂછતાં કહેશે કે, 'રસોઈ કરું છું.' જો કે રસોઈનું કામ શરૂ નથી થયું, તો પણ આમાં વર્તમાન નૈગમનયની અપેક્ષાએ આમ કહી શકાય છે.

જે વસ્તુ બનવાની છે, તેને પણ 'બની' એમ કહેવું, તે ભવિષ્યદ્વનૈગમ છે. જેમ રસોઈ પૂરી નથી થઈ છતાં કહી દેવું કે, 'રસોઈ થઈ,' આ ભવિષ્યદ્વનૈગમનયની દષ્ટિ છે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોથી માલૂમ પડે છે કે, નૈગમનય લોકરૂઢિ પર આધાર રાખે છે. લોકરૂઢિમાં જેવી ભાષા પ્રચલિત હોય છે, તે પણ આ 'નૈગમનય'ની અપેક્ષાથી સત્ય છે.

૨. સંગ્રહનય—લિન્ન લિન્ન પ્રકારની વસ્તુઓ અથવા અનેક વ્યક્તિઓને કોઈ એક વસ્તુનો આશ્રય લઈને સમુચ્ચયરૂપથી વ્યવહાર કરવો, આ 'સંગ્રહનય'ની દષ્ટિથી થાય છે.

જેમ, કોઈ કહે કે, 'આત્મા એક' છે, યદ્યપિ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આત્મા લિન્ન લિન્ન છે, પરંતુ

આત્મજ્ઞાતિનો આશ્રય લઈને કોઈ એમ કહે કે ‘આત્મા એક છે’ તો તે સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ સત્ય છે. લિન્ન લિન્ન જ્ઞાતિનાં કપડાં હોવા છતાં, કપડાંની જ્ઞાતિને લક્ષ્યમાં લઈને કહેવામાં આવે કે, અહીં કપડાં જ છે, તો તે સંગ્રહનયની અપેક્ષાથી કહેવાય છે.

૩. વ્યવહારનય—સામાન્યરૂપે જે વાત કહેવામાં આવે, તેનું પૃથક્કરણ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી વિશેષ-જ્ઞાન નથી થતું, એટલા માટે સામાન્યરૂપે કહેલી વાતનો જે પૃથક્ પૃથક્ વિચાર તે ‘વ્યવહારનય’ છે. અનેક જ્ઞાતિનાં કપડાંને સમુચ્ચયરૂપે કપડાંના શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે, પરંતુ આ રેશમી કપડું, આ મીલનું કપડું, આ ખાદીનું કપડું—આવા પ્રકારનું ઉચ્ચારણ, એ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે. સંસારના સમસ્ત પદાર્થોને એક શબ્દ વડે સમુચ્ચયરૂપથી ‘વસ્તુ’ કે ‘ચીજ’ આ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, પરંતુ પૃથક્કરણ કરીને કહેવું હોય તો આ જડ છે, આ ચેતન છે, આ પૃથ્વી છે, આ પાણી છે વગેરે ‘વ્યવહારનય’થી કહેવામાં આવે છે.

૪. ઋજુસૂત્રનય—પ્રત્યેક વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા પર જ વિચાર કરવામાં આવે એ ‘ઋજુસૂત્ર-નય’ છે.

યદ્યપિ મનુષ્ય કોઈ વસ્તુને દેખીને તેની ભૂત અને ભવિષ્યકાળની અવસ્થાને ભૂલી શકતો નથી, તો પણ

મનુષ્યની બુદ્ધિ તાત્કાલિક અવસ્થા ઉપર વિશેષ સ્થિર થાય છે અને જેવી અવસ્થા વર્તમાનમાં માલૂમ પડે છે તે અનુસાર જ વિચાર કિંવા શબ્દ-વ્યવહાર થાય છે, અને તે જ અવસ્થાના સ્વરૂપને સત્ય સમજે છે. લાકડાના મેજને દેખી તે મેજનો જ વિચાર કરે છે. આ ઋગ્વેદ-સૂત્ર-નયની અપેક્ષાએ છે. યદ્યપિ મેજની ભૂતકાલીન લાકડાની અવસ્થા અને ભવિષ્યકાલીન લાકડાની કંઈ ને કંઈ અવસ્થા છે, પરંતુ વર્તમાન અવસ્થા એ જ કાર્યસાધક હોવાથી તેને જ આ નય સ્પર્શ કરે છે.

૫. શબ્દનય—કાળ-લિંગ વગેરેના જે ભેદથી અર્થ-ભેદ બતાવે તે શબ્દનય છે, અર્થાત્ જે વિચાર શબ્દ-પ્રધાન બનીને અર્થભેદની કલ્પના કરે, તે ‘શબ્દનય’ છે.

કોઈ લેખકે લખ્યું હોય : ‘પાટલીપુત્ર નામક નગર હતું.’ હવે આમાં વિચારવાનું એ છે કે યદ્યપિ લેખકના સમયમાં પણ ‘પાટલીપુત્ર’ નગર અવશ્ય છે અને તેથી ‘હતું’ ક્રિયાપદના સ્થાનમાં ‘છે’ એમ લખવું જોઈતું હતું; પરંતુ ‘હતું’ એવો ભૂતકાલીન પ્રયોગ કરવાનો હેતુ એ છે કે આ વખતે જે પાટલીપુત્ર છે, તેનાથી તે વખતનું પાટલીપુત્ર કંઈ જુદું જ હતું. આ પ્રકારે શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં કાળભેદ રાખ્યો, તેથી તેનો અર્થભેદ માલૂમ પડ્યો. આ વિચારણા શબ્દનયના પરિણામે છે, અર્થાત્ શબ્દનયની અપેક્ષાએ આવું કથન સત્ય છે. એક બહુ મોટા ખાડામાં પાણી હોય, તેને કૂવો કહે છે, પરંતુ

કોઈ લેખકે ‘કુઈ’ લખી. ‘કુવો’ અને ‘કુઈ’ એ લિંગભેદના શબ્દો છે.

૬. **સમભિરૂઢનય**—પર્યાયવાચી શબ્દોના ભેદથી અર્થભેદની માન્યતા રખાવનારો વિચાર, એ ‘સમભિરૂઢનય’ છે. જેવી રીતે શબ્દભેદ તેવી રીતે વ્યુત્પત્તિભેદ પણ અર્થભેદની તરફ લઈ જાય છે. સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે જ્યાં લિન્ન લિન્ન શબ્દોનો એક અર્થ માનવામાં આવે છે, ત્યાં પણ તત્ત્વદષ્ટિથી દેખવામાં આવે તો બધા શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી એક અર્થ નથી થતો. ઉદાહરણ તરીકે—રાજ, નૃપ, ભૂપતિ—આ ત્રણે શબ્દો ‘રાજ’વાચક છે, પરંતુ ‘સમભિરૂઢનય’ કહે છે કે એમ નથી. રાજચિન્હોથી જે શાસે તે રાજ, મનુષ્યનું રક્ષણ કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું પાલન કરે તે ભૂપતિ. વ્યવહારમાં આ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ રાજ કરવા છતાં સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ વ્યુત્પત્તિથી આ ત્રણે શબ્દો લિન્ન લિન્ન અર્થને સૂચવે છે.

૭. **એવંભૂતનય**—જે અર્થ શબ્દથી ફલિત થાય છે, અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ તે પદાર્થનો વ્યવહાર થાય છે, ત્યારે જ તે વસ્તુને તે અર્થમાં સ્વીકારવી, એ ‘એવંભૂતનય’નું કામ છે.

અર્થાત્ આ નયની અપેક્ષાએ તો જે સમયે રાજ રાજચિન્હોથી અલંકૃત થાય તે જ સમયે ‘રાજ’ કહેવો જોઈએ. અર્થાત્ તે જ સમયે તે ‘રાજ’ છે, ખીજા સમયમાં તહીં. જે વખતે મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં

આવતું હોય, તે સમયે તે ‘નૃપ’ કહેવાશે, ખીજા સમયમાં નહિ. એ જ પ્રકારે જે સમયે કોઈ મનુષ્યસેવાનું કાર્ય કરી રહ્યો હોય, તે સમયે, તેટલા જ વખત માટે તે ‘સેવક’ કહી શકાશે, ખીજા સમયમાં નહિ. આ એવંભૂતનયની વિચારસરણી છે.

સંસારના મનુષ્યોમાં પરસ્પર ઝગડો ક્યારે થાય છે? મતભિન્નતાઓના કારણે વિરોધ ક્યારે જન્મત થાય છે? જ્યારે મનુષ્ય એકખીજાના કથનને અપેક્ષાથી નથી દેખતો. ખીજો મનુષ્ય જે બોલે, તે પણ કોઈ ‘નય’ની અપેક્ષાએ ઠીક છે, આવી બુદ્ધિ મનુષ્યસમાજમાં આવી જાય, તો કદી કોઈમાં વૈમનસ્ય થવાની જરૂર જ ન રહે. જૈનધર્મમાં બતાવેલી આ નયોની માન્યતા મનુષ્યને બહુ મોટા વિશાળ ક્ષેત્રમાં લાવી મૂકે છે, એક જાંચા શિખર ઉપર ચઢાવીને જગતનું અવલોકન કરવાનું શીખવે છે.

આને નયદષ્ટિ કહો, વિચારસરણી કહો, ચાહે તો સાપેક્ષ અભિપ્રાય કહો. ઉપરનાં ઉદાહરણોની સાથે બતાવેલા સાતે નયોમાં ઉત્તરોત્તર એક પછી એકમાં અધિકાધિક સૂક્ષ્મતા આવી જાય છે.

જૈનધર્મનો મૂળ સિદ્ધાંત રાગ-દ્વેષને મટાડવાનો છે. આ પ્રકારની નયદષ્ટિનો અભ્યાસ અને તેજ દષ્ટિએ સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુનું અવલોકન આપણા રાગ-દ્વેષોને ઓછા કરવામાં સહાયભૂત થાય છે.

(૩૪)

સપ્તભંગી

ભેદથી

જૈનધર્મમાં પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવા માટે જેવે, 'સ્થાદ્વાદ' અને 'નય' નો સિદ્ધાન્ત છે; તેવો જ 'સપ્તભંગી' નો પણ સિદ્ધાન્ત છે.

'સપ્તભંગી' નો સામાન્ય અર્થ છે વચનના સાત પ્રકારોનો સમૂહ. કોઈપણ પદાર્થને માટે અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને સાત પ્રકારથી વચનોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવી શકે છે.

૧. 'છે' ૨. 'નથી' ૩. 'છે અને નથી' ૪. 'કહી ન શકાય' ૫. 'છે, પરંતુ કહી ન શકાય' ૬. 'નથી પરંતુ કહી ન શકાય' ૭. 'છે અને નથી, તો પણ કહી ન શકાય.'

કોઈમાં વિરોધ ન આવે, એવા પ્રકારની કલ્પના કરવી એનું નામ છે 'સપ્તભંગી'.

કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ ધર્મ બતાવવો હોય, તો તે એવા પ્રકારે બતાવવો જોઈએ, કે જેથી તેના વિરોધી ધર્મનું સ્થાન, એ વસ્તુમાંથી ચાલ્યું ન જાય. કોઈ ચીજને 'નિત્ય' બતાવવી છે, પરંતુ કોઈ એવો શબ્દ રાખીને 'નિત્ય' બતાવવી જોઈએ, જેથી તેમાં રહેલા 'અનિ-

આવતું યતા' વગેરે ધર્મેનો અભાવ માલૂમ ન પડે. એવો સમય શબ્દ છે 'સ્યાત્'.

કાર્ય

સ્યાત્ શબ્દનો અર્થ થાય છે 'અમુક અપેક્ષાએ' અર્થાત્ 'કથંચિત્', 'કોઈ અપેક્ષાથી'. જેમ સ્યાદ્ નિત્ય એવ ઘટઃ । એનો અર્થ એ થયો કે, 'ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ નિત્ય છે.' અહીં 'કોઈ અપેક્ષાએ' એથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે ખીજી કોઈ અપેક્ષાએ 'અનિત્ય' પણ હોવો જોઈએ.

હવે આ જ ઘડના ઉદાહરણ ઉપર સાત વચન-પ્રયોગો ઘટાડવામાં આવે છે.

૧. સ્યાદ્ નિત્ય એવ ઘટઃ ।
૨. સ્યાદ્ અનિત્ય એવ ઘટઃ ।
૩. સ્યાદ્ નિત્યાનિત્ય એવ ઘટઃ ।
૪. સ્યાદ્ અવક્તવ્ય એવ ઘટઃ ।
૫. સ્યાદ્ નિત્યઃ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ ।
૬. સ્યાદ્ અનિત્યઃ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ ।
૭. સ્યાદ્ નિત્યાનિત્યશ્ચ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ ।

આ સાત ભાંગાથી (વચનપ્રયોગોથી) આઠમો ભાંગો થઈ જ નથી શકતો.

ઉપર્યુક્ત સાત વચનપ્રયોગોની મતલબ જુઓ.

૧. ‘ઘટ’ ‘નિત્ય’ છે, પરન્તુ કોઈ અપેક્ષાએ ‘અનિત્ય’ પણ છે.

૨. ઘટ ‘અનિત્ય’ છે, પરન્તુ કોઈ અપેક્ષાએ ‘નિત્ય’ પણ છે.

૩. ‘ઘટ’ કોઈ અપેક્ષાએ ‘નિત્ય’ પણ છે અને કોઈ અપેક્ષાએ ‘અનિત્ય’ પણ છે.

૪. ‘નિત્ય’ અને ‘અનિત્ય’ એવા જુદા જુદા શબ્દો દ્વારા તો કહી શકાય છે, પરન્તુ એક જ શબ્દથી બંને ધર્મેનો સમાવેશ કરવો હોય તો એના માટે જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘અવક્તવ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ ‘ઘટ’ કોઈ અપેક્ષાએ ‘અવક્તવ્ય’ પણ છે.

ઉપર્યુક્ત ચાર વચનપ્રયોગો પરથી પાછલા ત્રણ વચનપ્રયોગો બનાવી શકાય છે.

૫. કોઈ અપેક્ષાએ ‘ઘટ’ ‘નિત્ય’ હોવા સાથે ‘અવક્તવ્ય’ છે.

૬. કોઈ અપેક્ષાએ ‘ઘટ’ ‘અનિત્ય’ હોવા સાથે ‘અવક્તવ્ય’ છે.

૭. કોઈ અપેક્ષાએ ‘ઘટ’ ‘નિત્ય’ અને ‘અનિત્ય’ હોવા સાથે ‘અવક્તવ્ય’ છે.

પાછળના ત્રણ પ્રયોગ વક્તવ્યરૂપ નિત્ય, અનિત્ય અને નિત્યાનિત્ય—આ ત્રણ ભાંગાઓની સાથે અવક્તવ્ય મળવાથી થાય છે.

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, વ્યવહાર એક છે અને તાત્ત્વિકતા બીજી ચીજ છે. સપ્તભંગીના નિયમાનુસાર સાત પ્રકારના વચનપ્રયોગ એ વ્યાવહારિક વાત નથી. આ તો એક તાત્ત્વિક વિષય છે. એક જ વાતને માટે કેટલા વચનપ્રયોગ કરી શકાય, એ તત્ત્વદષ્ટિએ વિક્ષાનોને માટે વિચારવાયોગ્ય વિષય છે. સામાન્યતઃ વ્યવહારમાં આ વસ્તુઓ કામમાં નથી આવતી.

